

KUYULU ANITLAR VE FRİGLER'DE TAUROBOLİUM

Vecihi ÖZKAYA*

Eskişehir - Kütahya - Afyon Karahisar illeri arasında kalan Frig Dağlık Bölgesi (Frigya Epictetus), doğal platformlar üzerine kurulmuş savunma birimleri ve özenli işçilikler yansıtan eserleri ile üzerinde yaşanan uygarlıkların somut olarak kavranmasında önemli kanıtlar içermektedir. Bölgede Midas Anıtı'nın keşfi¹, bir yerde Frig uygarlığının bilim dünyasının gündemine girmesine ve ilgili araştırmaların yapılmasına önayak olmuştur. Ondokuzuncu yüzyıl başlarından günümüze sarkan çalışmalar², adı geçen uygarlığın kültür değerlerinin tanınmasını, arkeolojik kalıntılarının belirlenmesini sağlamıştır. Bunlar arasında işçilikleri ve mimari ayrıntılarıyla dönemin sanat anlayışını yansıtmaları yanısıra, işlevleriyle Frig tapınımı konusunda önemli ipuçları sunan kaya anıtlarının yeri tartışılmazdır.

Kaya anıtlarının Anatanrıça Kybele Tapınımı ile ilgileri büyük oranda açıklığa kavuşturulmuş olmakla birlikte³, bazılarında

* Yrd. Doç. Dr. Vecihi Özkaya, Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Aydın.

1 W. M. Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor, with Comparative Remarks on Ancient and Modern Geography of that Country* (1824), 21-22.

2 Konuyla bağlantılı geniş kapsamlı bilgi için bkz. K. Bittel, *Kleinasiatische Studien : Kimmerier, Phrygier und Skythen in Kleinasien* (1942), 76; Haspels, *Phrygia*, 1-19.

3 Frig dağlık bölgesindeki kaya anıtlarının en görkemlisi olan Midas Anıtı ilk zamanlar gömüt işlevli olarak tanımlanır; bkz. C. Texier, *Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du gouvernement Francais 1833 à 1837* (1839), 154-155; J. R. Steuart, *A Description of Some Ancient Monuments, with Inscriptions, still existing in Lydia and Phrygia, several of which are supposed to be Tombs of Early Kings* (1842), 9-10; G. Perrot-E. Guillaume-J. Delbet, *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bythinie, d'une partie de la Mysie, de la*

görülen ayrıntıların işlevleri tam açıklanabilmiş değildir. Bunlardan birisi de kaya anıtlarıyla birlikte tasarlandıkları anlaşılan kuyulardır. Bu çalışmada söz konusu kuyuların kaya anıtlarıyla olan ilişkilerine, işlevlerine ve kullanım şekillerine açıklık getirmek amaçlanmıştır.

Frig dağlık bölgesinde kuyulu anıtların beş örneği bilinmektedir: Delik Taş (Res. 1), Maltaş (Res. 2), Bakşeyiş (Res. 3), Fındık (Res. 4) ve Değirmen Anıtı (Res. 5).

Kütahya ilinin batısında, Tavşanlı yakınlarında bulunan ve tekil bir kayalığa oyulmuş Delikli Taş Anıtı⁴ (Res. 1), üç bo-

Phrygie, de la Cappadoce et du Pont (1872) 105; W. M. Ramsay, «A Study of Phrygian Art II», *JHS* 10 (1889), 160. Daha sonra Frigler'in ulusal kahramanları anısına adanmış steller şeklinde dikkate alınır da (G. Perrot - Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité V, Perse, Phrygie, Lydie et Carie, Lycie*, 1890, 89, 101-103), Körte bu türden kaya anıtlarının birer tapım unsuru olduklarını ortaya koyar («Kleinasiatiscche Studien III. Die phrygischen Felsdenkmäler», *AM* 23, 1898, 82 vdd.) Ayrıca bkz. A. Körte, *Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900*, *JdI Ergz.* Heft 5, 1904, 220 vd. Her ne kadar bunların kaynak kültü ile ilişkili oldukları yolunda da bazı sanal görüşler varsa da (R. D. Barnett, «The Phrygian Rock Facades and the Hittite Monuments», *Bibliotheca Orientalis* 10, 1953, 80 vd.), Kybele kültüründe açık hava tapınakları oldukları görüşbirliğiyle kabul edilmiştir: Körte, «Kleinasiatiscche Studien...», 82 vd.; ay., *Gordion*, 220 vd.; Akurgal, *PhKunst*, 94 vdd.; ay., *Kunst Anatoliens*, 86 vdd.; Haspels, *Phrygia*, 73 vdd.; Naumann, *Die Ikonographie*, 43 vdd.; Roller «Myth and Cult», 43 vdd. Bunların dini işlevlerinin varsayım olmaktan çıkıp somut olarak kavranması ise, Barnett'in agy. s. 80'de «In 1951, M. Gabriel, reporting on his excavations at Midas-City to the XXIIInd Orientalist Congress, showed that Yazılı Kaya was definitely the site of a cult, and that it contained next to it a cult building in which certain mystery rituals were performed» belirttiği üzere Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün kazıları etken olmuş ve Gabriel tarafından işlevlerine Midas Anıtı ışığında kesin açıklama getirilmiştir: Gabriel, *Phrygie IV*, 64-65. En son olarak, daha önce belirlenen bilimsel sonuçların tekrarı niteliğindeki Midas Anıtı ve bitişiğindeki «stoa» benzeri oluşumun yukarıda belirlenen dini işlevine getirdiği yorumları için bkz. Işık, «Felsdenkmäler», 169, Dn. 50; ay., «Demirçağ», 16, Dn. 109.

4 W. J. Hamilton *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I* (1842), 97-98; Perrot-Guillaume-Delbet, *Exploration archéologique*, 103-108, Pl. 5-6; G. Perrot-Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité V, Perse, Phrygie, Lydie et Carie, Lycie* (1890), 90-98, Fig. 50-57; Körte, «Kleinasiatiscche Studien...», 98-100, Abb. 4-5; A. Philipson, «Reisen und Forschungen im Westlichen Kleinasien III» *PGM Ergz.* 177 (1913), 82-83; E. Chaput, *Phrygie I. Exploration*

yutlu semerdam çatısıyla bir konutun cephesini anımsatmaktadır⁵. Anıt genel olarak dört bölümden oluşmaktadır : üçgen alınlık, alınlığın alt tarafında kayaya oyulmuş yatay bir düzlem, buradan anıt cephesine dikey-koşut olarak inen derin bir kuyu (Res. 1c) ve yüzeyin alt yarısı ortasında yer alan niş. Nişli kesim, üstyarıya oranla, daha çıkıntılıdır. Yüzeyi tamamen bezemesiz olan anıt cephesinin ortasında düzenlenmiş nişi iki silmeli ve yüzeysel bir yapı sergilemektedir. Kapı lentosunun her iki ucunda ahşap kiriş uçlarını betimleyen⁶ dikdörtgen kesitli ve uçları yuvarlatılmış üç çıkıntı bulunmaktadır. Bir yontu konulması için yeterli derinliğe sahip olmayan nişin ortasında anakayalığa oyulmuş bir kabartmanın çok aşınmış izleri görülebilmektedir. Bu izler olasılıkla giyinik bir betimin, Anatanrıça Kybele'nin kabartmasına ait olmalıydı⁷.

Nişin üst tarafında ve yaklaşık cephenin ortasında yer alan girintili yatay platform (Res. 1a), anıtı dikey koşutundaki dikdörtgen kuyu açıklığı için tasarlanmıştır (Res. 1b). Ağız kesiminden yaklaşık 0.88 aşağıda daralan kuyu, bu noktada yan taraflarda kayalıktan kesilmiş düzenli çıkıntılar oluşturur. Söz konusu bu ikinci dar ağzın dört yanındaki çıkıntılardan da anlaşılacağı üzere, kuyunun ağzı kapatılıyor olmalıydı⁸. Ayrıca, yatay platformun arka duvarını oluşturan eğimli kayalıktaki aynı düzlemde yer alan dört oyuk, bu alanın üstünün kapalı olabileceğini düşündürmektedir⁹. Kuyunun anıtla birlikte tasarlandığı ve sonradan eklenti olmadığında yol gösterici bir çok kanıt bulmak olasıdır. Bu olgu özellikle kuyu ve niş tabanlarının aynı düzeyde olmasında, niş üzerine denk gelen kuyu duvarının, nişe zarar vermemek amacıyla, daralarak girinti oluşturmasında ve nişli alanın dışa çıkıntı yapmasında da belirgindir. Niş duvarından

archéologique I. Géologie et géographie physique (1941), 42; Haspels, *Phrygia*, 76-77, 100, Fig. 209-214, 511, 512.

5 Anıtın niş tabanından itibaren yüksekliği 13.00 m.dir; Haspels, *Phrygia*, 76, Dn. 18.

6 Haspels, *Phrygia*, 76-77.

7 Körte, agy., 104; Haspels, *Phrygia*, 77, Fig. 212, 511, 2.

8 Haspels, *Phrygia*, 77, Fig. 211, 512. 1-3.

9 Haspels, *Phrygia*, 77.

kuyuya açılan oyuk, kaba işçiliği ve uyumsuz görünüşüyle geç dönem tahribatına yorumlanmaktadır¹⁰.

Eskişehir ili Seyitgazi ilçesi yakınlarındaki Köhnüş Vadisi'nde bulunan ikinci anıtımız Maltaş olarak adlandırılmaktadır¹¹ (Res. 2). Akroteri ve alınlığının sol tarafı kırık olan Maltaş Anıtı, üçgen alınlığı, yüzeyi, kabartma geometrik örgelerle bezenmiş cephesi ve iki silmeli nişiyle bilinen dini içerikli Frig kaya anıtlarının tüm özelliklerine sahiptir¹². Önde çatı saçak ağzı ve alınlık direği eşkenar dörtgen dizileriyle bezeme kapsamına alınmışken, alınlık boş bırakılmıştır. Bakşeyiş Anıtı'nda olduğu gibi (Res. 3), burada da çatı saçakları kenarlarda devam ettirilmiştir. Nişin üst tarafında kapı lentosu uçlarında ve ortasında kenarları içiçe dairelerle bezenmiş üç çıkıntı yer alır¹³. Yuvarlak kesitli ahşap kiriş uçlarını betimleyen bu çıkıntılar, sayısal açıdan, Delikli Taş'takilerle aynıdır. Anıt cephesinde ayrıca iki de yazıt korunmuştur¹⁴.

Anıtın arka kesiminde, anakayaya oyulmuş ve yağmur sularının sürüklediği molozla dolu, olasılıkla kapatılabilen bir de kuyu bulunmaktadır¹⁵ (Res. 2b). Delikli Taş'ta olduğu gibi, yine geç dönem tahribatı olduğu anlaşılan kaba bir oyuk, nişten kuyuya geçişi sağlamaktadır.

10 Haspels, *Phrygia*, 77, Dn. 21.

11 W. M. Ramsay, «Studies in Asia Minor I. The Rock Necropolis of Phrygia», *JHS* 3 (1882), 17, Pl. 21A; Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art*, 106, Fig. 60; F. von Reber, «Die Phrygischen Felsdenkmäler», *Abh. Bayer Akad. Hist. Clas.* 21 (1898), 564, Taf. 4; Körte, agy., 108-109; E. Brandenburg, «Neue Untersuchungen im Gebiet der phrygischen Felsenfassaden», *Abh. Bayer. Hist. Clas.* 23 (1906), 690, Abb. 45, 46a; ay., «Phrygien und seine Stellung im Kleinasiatischen Kulturkreis», *DAO* 9/2 (1907), 23, Abb. 9; Gabriel, *Phrygie IV*, 85-89, Fig. 41-42, Pl. 45 b-e; Haspels, *Phrygia*, 85-86, 100-101, 103-104, Fig. 157-158, 519, 520. 1-3.

12 Anıt 9.70 m. yüksekliğe ve 11.00 m. genişliğe sahiptir; Gabriel, *Phrygie IV*, 85-89; Haspels, *Phrygia*, 85, Dn. 58.

13 Haspels, *Phrygia*, Fig. 520. 3.

14 Haspels, *Phrygia*, 293-294, No. 14-15.

15 1950'lerdeki çalışmalarda kuyunun derinliği 7.00 m.ye kadar temizlenebilmiş olmasına rağmen, kuyunun daha da derin olduğu sanılmaktadır; Gabriel, *Phrygie IV*, vd.; Haspels, *Phrygia*, 86, Dn. 59.

Köhnüş'ün kuzeyindeki Kümbet Vadisi'nin güneydoğusunda yer alan üçüncü örneğimiz, özgün cephe bezemelerine sahip Bakşeyiş Anıtı'dır¹⁶ (Res. 3). Üç boyutlu tasarlanmış anıtın çatı saçakları önde ve yanlarda aşamalı bir şekilde yükseltilmiş; cephesi, kare alanlar içinde sınırlandırılmış dörtlü eşkenar dörtgen bezekleriyle donatılmıştır. Cephenin ortasında, diğerlerine oranla daha derin olan, silmeli bir niş yer almaktadır.

Diğerlerinde olduğu gibi, Bakşeyiş Anıtı'nda da cephenin arkasında dikey dikdörtgen tasarlı derin bir kuyu bulunmaktadır (Res. 3 b-d). Cepheye koşut konumu ve niş düzeyindeki taban düzenlemesiyle kuyu, anıtle birlikte tasarlanmış olmalıydı. Kuyunun ağzını kapatmaya yönelik kapağı yerleştirmek için, derinliğinin yaklaşık orta kesimlerinde anakayaya oyulmuş çıkıntılar bulunmaktadır¹⁷ (Res. 3d).

Yukarıda anılan Delikli Taş, Maltaş ve Bakşeyiş anıtlarının ortak özelliklerini üçgen alınlık, yalın ya da bezenmiş cephe, cephenin alt orta alanında düzenlenmiş giriş şeklindeki niş olarak özetlemek olasıdır. Bu özellikleri ile güncel mimarinin kayaya özetlenerek uyarlanmış birer yansıması durumundadırlar. Yaygın görülen bu örneklerin yanısıra, Fındık ve Değirmen Anıtları gibi farklı tasarlanmış olanlar da vardır.

Fındık Anıtı¹⁸ (Res. 4), Midas Vadisi ile Türkmen Dağ'ın yaklaşık 60 km. kuzeybatısında ve Fındık Köyü'nün güneyindeki Fındık Asar Kaya olarak adlandırılan alanda bulunmaktadır¹⁹. Ala-

16 Steuart, *Description* (Dn. 3) 7-8, Pl. 7; Perrot-Guillaume-Delbet, *Exploration archéologique* (Dn. 3) 105; Ramsay, agy. (Dn. 11), 17; Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art* (Dn. 4) 107-109, Fig. 61-63; Reber, agy. (Dn. 11), 107, Abb. 6; Brandenburg, «Neue Untersuchungen...», 688-689; Abb. 42-44; ay., «Phrygien und seine Stellung...», 28 Abb. 13; Akurgal, *PhKunst*, 95, Taf. 39b; ay., *Kunst Anatoliens*, 114-115, Abb. 71-72; Gabriel, *Phrygie IV*, 83-84, Fig. 40, Pl. 42; Haspels, *Phrygia*, 81-82, 100, Fig. 124-125, 516, 517. 1, 4, 5.

17 Kuyu için bkz. Gabriel, *Phrygie IV*, 84, Fig. 40; Haspels, *Phrygia*, 100, Fig. 517. 1, 4, 5.

18 Haspels, *Phrygia*, 92, 95, 100; Fig. 221-222, 527. 4.

19 Brandenburg, «Neue Untersuchungen...», 658-661, Abb. 15-19; ay., «Phrygien und seine Stellung...», 8-9, Abb. 3; Haspels, *Phrygia*, 30-31, 92, 95; Fig. 215-226, 504-505.

nın Frig kültürel kimliği, kuzeyinde bulunan kalesi²⁰, bunun güney tarafındaki kayalıklara oyulmuş küçük anıtları²¹, basamaklı altarıları²² ve oda-mezarları²³ ile belirlenebilmektedir. Anıtımız, sözü edilen dini öğelerin birarada bulunduğu Fındık Kale karşısındaki kayalıklarla bunların batısındaki platform arasında bulunan dar bir vadide yer almaktadır. Nişli anıt ve altarıların ortasındaki anıtın cephesi tahrip edilmiştir. Yüzeysel bir çerçeveden oluşan cephe bezemesizdir. Cephenin arkasında, üstte geniş ve tabanda oval yapıya sahip bir kuyu bulunmaktadır (Res. 4). Diğerlerine oranla daha yalın olan kuyunun boyutları anıtla bağlantılı olarak küçük olup, beraber tasarlandıkları anlaşılmaktadır.

Köhnüş'ün doğusundaki Karababa Vadisi'nde²⁴ *Değirmen Yeri* olarak bilinen bir Frig anıtı bulunmaktadır²⁵ (Res. 5). Yoğun tahribata ve kaçak kazılara sahne olmuş anıt, güneydoğuya yönelik olup, tasar ve bezemeleriyle farklı bir yapı sergilemektedir. Ön tarafı açık ve iç tarafta üç yanı kabartma kare örgelerle bezeli kare tasarlı avlu şeklinde düzenlenmiş anıtın cephesi girişin karşısındaki arka duvara çekilmiştir. Girişin sağ ve sol tarafında yer alan bezemeli bloklar, kapı eşiği ve avlu ortasındaki -olasılıkla kapı lentosu- kalıntıların da gösterdiği gibi²⁶, anıtın kapalı kare bir odadan oluşması gerekir. İçteki üç duvar yüzeyi dışında, girişin ve yan tarafların da bezeme kapsamına alındığı, bezek kalıntılarından anlaşılabilir.

Giriş karşısındaki arka duvara oyulmuş iki silmeli nişle Değirmen Anıtı masif bir kayalığın işlenmesiyle elde edilmiş olmalıdır. Arka tarafında ise, kare tasarlı ve niş tabanı düzeyine kadar inen bir kuyusu vardır (Res. 5b). Nişle kuyu arasında, olasılıkla geç dönem tahribatı, kaba bir oyuk bulunmaktadır.

20 Fındık Asar Kaya olarak da adlandırılan kale için bkz., Haspels, *Phrygia*, 69-70, Fig. 215-226.

21 Haspels, *Phrygia*, 92, Fig. 228-229, 527. 1-4.

22 Haspels, *Phrygia*, 31, 95, Fig. 230-231.

23 Haspels, *Phrygia*, Fig. 227, 504. 11.

24 Haspels, *Phrygia*, 58, 264-265.

25 Haspels, *Phrygia*, 86-97, 100, 105, Fig. 160, 166, 520. 4, 521.

26 Haspels, *Phrygia*, 86, Fig. 160, 165-66.

Yukarda anılan son ikisiyle birlikte, Frig dağlık bölgesinde beş örneği bilinen kuyulu anıtların arkalarında tasarlanmış kuyuları ve Değirmen Anıtı'nda farklı da olsa, nişli cepheleri ortak özellikleridir. Üçünde (Maltaş, Bakşeyiş, Değirmen) cephe geometrik düzende bezeklerle kaplıdır; diğer ikisi yalındır. Maltaş, Delikli Taş ve Bakşeyiş anıtları üçgen alınıkları ve cephe ortasında düzenlenmiş kapı benzeri nişleriyle daha çok bir konunun ön cephesini anımsatmaktadır²⁷. Fındık Anıtı'nda ise, cephe yüzeysel, yalın ve dikdörtgen bir çevreveden ibarettir. Değirmen Anıtı'nda niş içerde ve girişin karşısına çekilmiştir. Bunların dışında, her ne kadar dini içerikli bir anıtlarla bağlantılı olmasa da, Kümbet Asarkale'de kayalık platformun üstünde bulunan ve silo olarak değerlendirilen bir kaya oluşumunu da saymak olasıdır²⁸.

Nişlerin ve nişli anıtların Frigya'da Anatanrıça Kybele ile ilişkileri açıktır. Nişi içinde tanrıça betimi olan Arslankaya²⁹, Bü-

27 R. S. Young, «Doodling at Gordion», *Archaeology* 22/4 (1969), 270-275; Haspels, *Phrygia*, 100 vd.

28 Kümbet Vadisi'nde savunma işleviyle önemli bir konuma sahip Kümbet Asarkale kayalıklarına işlenmiş bu silo farklı tasarımıyla dikkati çekmektedir (Haspels, *Phrygia*, 50; Fig. 479.1; 509.4). Yaklaşık kare tasarımlı ağız ve tabana doğru genişleyen derinliğe sahip olan kuyunun, anakayalığa oyulmuş kuzeyindeki basamaklarla ulaşılan ve batısında yer alan bir de girişi bulunmaktadır. Ağız kenarının köşelerinde, Delikli Taş Anıtı'ndakilere benzer yapıda (Res. 1b) dört adet kare oyuk bulunmaktadır. Söz konusu kuyu bu tasarımıyla silo olarak değerlendirilmektedir (Haspels, *Phrygia*, 50). Aynı alanda hemen yakınında bulunan bir silo ya da sarnıcın aynı yapı özellikleri göstermemesi (Haspels, agy., 50, Fig. 497, 2 C; 509.3), bu kuyunun daha farklı bir amaç doğrultusunda şekillendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Frig dağlık bölgesinde ana kayalığa oyulmuş ve girişi olan silo örnekleri bilinmekle beraber (Akpara Kale : Haspels, agy., 47; Fig. 507, 1-2), bunlarda benzeri türde basamaklara yer verilmemiştir. Söz konusu kuyu bu tasarımıyla, antik kaynaklarda (Prudentius, *Peristaphanon*, X, 1006-1050) anlatılan *taurobolium* törenlerinin gerçekleştirildiği kuyuları çağrıştırmaktadır. Bu törenlerin gerçekleştirildiği kabul edilen ve basamaklarla ulaşılan ağıza sahip benzeri bir kuyunun (*fossa sanguinis*) Ostia'da bulunması (Vermaseren, *Cybele*, 62, 103; Fig. 24, Pl. 45) Kümbet Asarkale kuyusunun olası işlevine ışık tutmaktadır.

29 W. M. Ramsay, «Sepulchral Customs in Ancient Phrygia», *JHS* 5 (1884), 242-245, Pl. 44; Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art* (Dn. 4), 153-157, Fig. 108-110; Körte, agy. (Dn. 3), 92, Abb. 3; Taf. 2; Akurgal, *PhKunst*, Taf. 36 a-b; ay., *Kunst Anatoliens*, 88-90, Abb. 52-54; Gabriel *Phrygie IV*, Pl. 46, 47a; Haspels, *Phrygia*, 87-88, Fig. 186-191, 523.

yük Kapıkaya³⁰, Küçük Kapıya³¹ gibi anıtların da kanıtladığı üzere, Midas Anıtı³² ve benzerlerinde görülen boş nişler de Kybele ile ilişkilidirler. Dolayısıyla, Maltaş, Bakşeyiş ve Fındık Anıtı'nın Kybele kültü ile ilişkileri belirginleşmektedir. Özellikle Delikli Taş nişindeki kabartma kalıntıları bunun açık kanıtıdır³³. Sorun Değirmen Anıtı'nda düğümlenmektedir. Farklı tasarımıyla bu anıt diğerlerinden ayrılmaktadır. Nişi giriş karşısındaki arka duvara çekilmiş olmakla birlikte, anıt esas olarak kare bir odadan oluşmaktadır (Res. 5). Bu düzenlemesiyle, Boğazköy-Büyükkale'de ortaya çıkarılmış ve içinde Kybele yontusu bulunan kült odasıyla³⁴ benzerlik içermektedir. Dolayısıyla, Değirmen Anıtı, farklı tasarlı da olsa, işlevde aynı amaca yöneliktir.

Ayrıntılarda bazı farklı özellikler gösterebilir de, cephelerinin arka kesiminde birer kuyuları olan kaya anıtlarının da dini amaçlı oldukları açıktır. Ancak, kuyuların işlevi konusu henüz yeterince açıklığa kavuşturulmuş değildir. Başlangıçta bunların gömü amaçlı oldukları düşünülmüştür³⁵. Farklı olarak ilk kez Körte³⁶, kuyuların tasarımlarında belirli bir tutarlılığın olmadığını, anıtlarla bağlantılı olarak boyutlarının küçülüp büyüyebildiğini; bu özelliklerinden dolayı gömü için elverişli olmadıklarını belirterek, bunların beraber tasarlandıkları anıtlarla birlikte birer ta-

30 Akurgal, *Kunst Anatoliens*, 116, Abb. 73; Gabriel, *Phrygie IV*, Pl. 47b; Haspels, *Phrygia*, 87, Fig. 183-184, 522.

31 Reber, agy. (Dn. 11), 585, Abb. 10; Brandenburg, «Neue Untersuchungen...», 697, Abb. 54; Haspels, *Phrygia*, 89, Fig. 185, 524.1.

32 K. Bittel, *Kleinasiatische Studien* (1942), Taf. 29, 34; Akurgal, *PhKunst*, Taf. 39a; ay, *Kunst Anatoliens*, 107-108, Abb. 67-68; Gabriel, *Phrygie IV*, Pl. 24-31; Haspels, *Phrygia*, 73-76, Fig. 8-13, 510.

33 Kabartma için bkz., A. Körte, «Kleinasiatische Studien III. Die phrygischen Felsdenkmäler», *AM* 23 (1898), 104; Haspels, *Phrygia*, 77, Fig. 212, 511.2.

34 K. Bittel, «Untersuchungen auf Büyükale», *MDOG* 91 (1958), 61-72; Abb. 60-66; Bittel, «Kultbild», 7 vdd., Abb. 8, Taf. 1-4.

35 Perrot-Guillaume-Delbet, *Exploitation archéologique* (Dn. 3) 104-105; Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art* (Dn. 4), 90-94, 106-109; Brandenburg, «Neue Untersuchungen...», 687-690; Ramsay, agy. (Dn. 11), 17; Reber, agy. (Dn. 11), 564, 578; Steuart, agy. (Dn. 3), 8; Haspels, *Phrygia*, 100; Naumann, *Die Ikonographie*, 52-54.

36 Körte, agy. (Dn. 33), 97-109.

pım ögesi olduklarını ortaya koyar. İşlevlerini ise, Geç Roma döneminde Kybele tapınımının bir gereği olan *taurobolium* törenleriyle bağlantılı «*kan sunusu*» için kullanıldıkları şeklinde açıklar³⁷. Brandenburg ise, söz konusu törenlerin daha geç dönemlerde yapılması nedeniyle, bunların kan sunusu amaçlı kullanıldıkları görüşüne karşı çıkar³⁸. Tüm varsayımları birlikte ele alan Haspels, kuyuların gizeminin çözülemediğini, ancak Körte'nin de görüşleri doğrultusunda dini amaçlı olabileceklerini belirtmekle yetinir³⁹. En son Naumann bunların kurban kuyuları olduğunu, ancak neyin, nasıl kurban edildiği ve bunun başlangıcına ilişkin konulara değinmez⁴⁰; Işık ise, beş örneği bilinmesine karşın, salt iki örneğini -Delikli Taş ve Bakşeyiş- ele alır ve bir yerde Urartu gömüt mimarisinde işlevleri dayanaksız varsayımlarla açıklanmaya çalışılan çukurlarla benzeştirir⁴¹.

Öncelikle bunların gömüt işlevli yapıldıkları görüşüne katılmamak durumundayız. Körte'nin de belirttiği gibi⁴², boyutlarındaki tutarsızlık ve tasarımları nedeniyle, gömüt için elverişli olmadıkları gibi, Frig dağlık bölgesinde çok sayıda örnekleri bilinen kaya gömütleriyle yakın benzerlikleri de yoktur⁴³. Genelde bir arada bulunan ve ahşap mimari özellikleri yansıtan kendilerine öz-

37 Körte, agy., 103.

38 Brandenburg, «*Neue Untersuchungen...*» (Dn. 11), 687.

39 Haspels, *Phrygia*, 100.

40 Naumann, (*Die Ikonographie*, 53-54) bunların dini amaçlı sembolik birer öge olabileceklerine ilişkin ayrıca görüş belirtir.

41 Işık, «*Demirçağ*», 21 : «*Urartu'da Pertek ve kaya gömütü içindekilerle biçimsel ve işlevsel geleneğini sürdürecektir kesintisizce. Frigya'da ise tapınma amaçlı Deliklitaş ve Bakşeyiş kaya anıtları mihrabına inen kuyuları çağrıştırır*». Yaklaşık yüzyıl önce dini içerikleri açıklanan bu kuyulara iki örnek ışığında getirilen yorum ne yeni ne de doğrudur; bkz. Körte, agy., (Dn. 33), 97-109. Ayrıca, kuyuların anıtlarla olan fiziksel bağı konusunda «*mihrabına inen*» şeklindeki yorumlamanın bir yanlışlıktan kaynaklandığı; anıtların özgün yapısına ait olmadığı ve daha sonra defineciler tarafından açılmış olduğu kanıtlanabilen (Haspels, *Phrygia*, 82, Dn. 34; Dn. 59) nişler içindeki kaba oyuklardan esinlendiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında nişten kuyuya açılan herhangi bir olgudan sözetmenin olanaksız olduğunu belirtmek isterim. Çünkü Delikli Taş Anıtı nişinde izleri belirlenebilen bir kabartmanın bu oyuk yüzünden tahrip edildiği açıktır (Haspels, agy., 77).

42 Körte, agy. (Dn. 33), 97 vdd.

43 Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz. Haspels, *Phrygia*, 112-138.

gü tasar ve yapılarıyla kaya gömütleri, kaya anıtlarından belirgin derecede farklılıklar içerirler. Dolayısıyla, kuyuların kaya anıtlarıyla birlikte tasarlanmış olmaları ve aralarındaki organik bağ, gömüt olabilecekleri şeklindeki varsayımları yadsıdığı gibi, dini işlevlerine de açıklık getirmektedir. Söz konusu kuyuların ne amaçla yapıldıkları ve nasıl kullanıldıkları sorununun aydınlatılması, olasılıkla *taurobolium* törenleriyle ilgili olmaları nedeniyle, geç Roma döneminde ortaya çıktığı varsayılan bu törenlerin irdelenmesiyle olasıdır.

Romalı tarihçi Livius⁴⁴, Romalılar'ın Kartaca Savaşları'nda yenilgileri üzerine Sybill kitaplarına başvurulduğunu ve «...*bir yabancı düşman İtalya'yı istila ettiği zaman, onu kovmak ve alt etmek için Pessinus'tan Roma'ya İda Anası'nı getirmek lazımdır*⁴⁵» yanıtı üzerine, İÖ. 204'de Kybele kültürünün Roma'ya getirildiğini bildirir. Bergama kralı I. Attalos'un da yardımıyla Roma'ya götürülen Kybele'nin daha çok *kent koruyucu* özelliği ile benimsendiği anlaşılmaktadır⁴⁶. Savaşlarda yorgun, bitkin ve yenik duruma düşen Romalılar için bir umut kaynağı kabul edilen ve her iki dünyada mutluluğu muştulayan Kybele dini, yeni geldiği topraklarda büyük kitleler tarafından saygın kabul görür ve adına yıllık festivaller düzenlenir⁴⁷. Kybele adına düzenlenen senelik

44 Livy, XXIX, 10, 4 vdd. : «*quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intullisset eum pelli Italia vincique posse, si mater Idaea a Pessinunte Romam advecta foret*». Ayrıca bkz. Showerman, *Great Mother*, 5-9; Vermaseren, *Cybele*, 38-41; Çapar, «Magna Mater», 174-175; F. Kinal, «Karatarıca Olarak Kybele», *IX. Türk Tarih Kongresi I* (1986), 235.

45 Vermaseren, *Cybele*, 39.

46 T. Köves, «Zum Empfang der Magna Mater in Rom», *Historia*, 12 (1963), 321-347; F. Bömer, «Kybele in Rom. Geschichte ihres Kults als politisches Phänomen», *RM*, 71 (1964), 130-151; Showerman, *Great Mother*, 5 vdd.; Çapar, «Magna Mater», 174; Kinal agy., 235.

47 Megalesia ya da Megalensia olarak adlandırılan bu törenler konusunda bkz. H. Graillet, *Le Culte de Cybèle. Mère des Dieux à Rome et dans l'Empire romain* (1912), 78 vdd.; P. Lambrechts, «Cybèle, divinité étrangère ou nationale», *Bull. de la Soc. Belge d'antropologie et de préhistoire*, LXII (1951), 44 vdd.; Vermaseren, *Cybele*, 96-125; Showerman, *Great Mother*, 56 vdd.; Çapar, «Magna Mater», 178 vd. Bu şenliklerin yanısıra 15-28 Mart tarihleri arasında yapılan dini törenler de (15 Mart : *Canna intrat*; 22 Mart : *Arbor intrat*; 24 Mart : *Sanguem*; 25 Mart : *Hilaria*; 26 Mart : *Requietio*; 27 Mart : *Lavatio*;

dini törenlerin yanısıra, bir de kan sunusuyla ilgili *taurobolium* (boğa kurbanı), ve bunun bir değişimi olan *criobolium* (koç kurbanı) törenleri de yapılmaktaydı. Soyut anlamda temizlenme ve günahlardan arınma amacıyla yapılan⁴⁸ bu törenlerin yapılışı konusunda Prudentius (İS. 400) aydınlatıcı bilgiler vermektedir⁴⁹. Buna göre, temizlenecek olan kişi yere açılan bir kuyuya iner ve üzeri delikli kalaslarla kapatılırdı. Bunun üzerinde Kybele adına boğa, Attis adına ise koç kurban edilir ve kanı delikli kalaslardan adayıcının üzerine akıtılırdı⁵⁰. Tören salt boğa kurbanı şeklinde gerçekleşiyorsa Kybele adına, bununla beraber koç da kurban ediliyorsa, bu kez hem tanrıça hem de Attis adına altar adanırdı⁵¹.

28 Mart : *Initium Caiani*) Kybele kültü ile ilişkiliydi; bkz. Graillet, agy., 108-149; Showerman, agy., 56 vdd.; Vermaseren, *Cybele.*, 113-124; Çapar, agy., 178 vdd.

48 Bir grup bilim adamı, Eski Doğu'dan etkilenmiş olarak başlangıçta bu türden kan sunularının o dine girmeye aday olan kimseye kurban hayvanının gücünü aktarma ve fiziksel hidayete erme amacına yönelik olduğunu ve zamanla Mazdaizm gibi öbür dünyayla ilgili inanışların etkisinde kalarak bu düşüncenin yerini ruhsal arınmaya bıraktığını ileri sürerler : bkz., F. Cumont, *Les Religions orientales dans le paganisme romain* (1929), 64-65; H. Oppermann, «Taurobolia», *RE* (1934), 16-21; F. Cumont, *Oriental Religion in Roman Paganism* (1956), 69 vd.; H. G. Willoughby, *Pagan Regeneration* (1960), 130-132; Showerman, *Great Mother*, 60 vd.; Duthoy, *Taurobolium*, 105 vd.; Vermaseren, *Cybele*, 101-103; Çapar, «Magna Mater», 181-182; Naumann, *Die Ikonographie*, 53.

49 Prudentius, *Peristephanon*, X, 1006-1050. Ayrıca bkz. Showerman, *Great Mother*, 61 vd.; Duthoy, *Taurobolium*, 104-105; Vermaseren, *Cybele*, 102-103.

50 Prudentius'a göre (*Peristaphenon*, X, 1006 vd.) baş rahip (*summus sacerdos*) kuyuya iner ve kutsama töreninin (*consecrandus*) kabul eder ve yönetirdi. Eski Roma geleneğinde tören giysilerine bürünmüş olarak rahibin başı ve şakakları yün sargı ve şeritlerle sarılır, altın taç ve ipekli toga giyerdi. Kuyunun üzerine ahşap bir platform inşa edilir ve kutsal bir mızrak (*sacratio venabulo*) ile boğazlanan boğanın kanı delikli kalaslardan içeri akıtılırdı. Rahip başını kaldırarak kanla yüzünü yıkar ve hayvanın can vermesiyle birlikte dışarı çıkar ve tören son bulurdu. Bu konuda bkz. Duthoy, *Taurobolium*, 55-56, 92 vdd.; Showerman, *Great Mother*, 60 vdd.; Vermaseren, *Cybele*, 103.

51 *CIL* VI, 497-504; XII, 4321, 4325; H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, (1954-55), 4119-4120, 4145, 4147, 4149-415, 4153; Duthoy, *Taurobolium*, 14-15, 42-43, 103-111, No. 11-17, 94, 95, 98; Vermaseren, *Cybele*, 105, Pl. 65; Showerman, *Great Mother*, 62-63; Çapar, «Magna Mater», 181. Bu altarlara çoğunluğunun üzerinde Prudentius'un avcı mızrağı (*venabulum*) olarak ta-

İtalya dışında Galya, İspanya, Yunanistan ve Afrika'da da yaygınlaşan *taurobolium* ve *criobolium* törenleri ile ilgili yüzü aşkın kayıtlara rastlanmaktadır⁵². Bunun en erken örneklerine, ikisi Bergama⁵³ (İÖ. 135 ve İS. 105), diğerleri ise Troya⁵⁴ (İS. 100) ve Pınara'dan⁵⁵ (İÖ. 1. yüzyıl) olmak üzere, Anadolu'da tanık olunmaktadır. Bergama'daki İS. 105 yılına ait yazıt Dea Celestis tapınımı hakkında bilgi vermektedir⁵⁶. İtalya'daki varlığına işaret eden en erken belge durumundaki Puteoli'den gelme yazıtta *taurobolim* törenlerinin Venus Caelestis ile ilgili gösterilmesi⁵⁷, Grek dünyasında Kybele'nin Rhea ile bir algılanmasında olduğu gibi, söz konusu yazıtlar bu tanrıçanın da Kybele ile eşimsendiğini kanıtlamaktadır⁵⁸. Görüldüğü gibi, konuyla ilgili bilgi veren yazıtlar bu törenlerin İÖ 2. yüzyıldan erkene götürülmesine olanak vermemektedirler.

Taurobolium törenlerini bilimsel ilginin gündemine getiren bilim adamlarından biri olan Cumont⁵⁹ daha çok köken konusuyla ilgilenmiş, erken dönemlerden itibaren çeşitli uygarlıklarda görülen boğa öldürme ya da kurban edilme sahnelerinden hareketle, savaş tanrıçası Mâ-Bellona ile bağlantılı görmüştür. Grail-

nımladığı bir kılıcın (*ensis hamatus*) yanında boğa ya da koç başı betimlenmiştir; bkz. Vermaseren, *Cybele*, 101.

52 Daha çok Roma'nın batı eyaletlerinde yoğunlaşan bu yazıtların en erkenlerinin dördü Anadolu'dan : İhon : Duthoy, *Taurobolium*, 5, No. 1 (İÖ. 1. yüzyıl); Bergama : Duthoy, agy., 6-7, No. 2-3 (İÖ. 135 ve İS. 105); Pınara : Duthoy, agy., 7-9 (İÖ. 1. yüzyıl) } ve birisi de Atina'dan (Duthoy, agy., 9 vd.) olmak üzere toplam 133 tanesi Duthoy tarafından toplu halde yayınlanmıştır; bkz. Duthoy, *Taurobolium*, 5-53. Ayrıca bkz. Showerman, *Great Mother*, 61-62; Vermaseren, *Cybele*, 103; Çapar, «Magna Mater», 181.

53 Duthoy, *Taurobolium*, 6 vd., No. 2 ve 3.

54 Duthoy, *Taurobolium*, 5, No. 1.

55 Duthoy, *Taurobolium*, 7-9, No. 4.

56 Duthoy, *Taurobolium*, 6-7, No. 3.

57 *CIL* X, 1596; Showerman, *Great Mother*, 60; Duthoy, *Taurobolium*, 29, No. 50. Bunun dışındaki yazıtlar, çoğunluğu Roma'dan olmak üzere, Lactora, Narbo, Ostia, Carthage ve Lugdunum'dandır. Roma'dakiler en erken İS. 295'te başlar ve İS. 390'a kadar devam eder; bkz. Duthoy, agy., 1; Vermaseren, *Cybele*, 102.

58 Vermaseren, *Cybele*, 102, Dn. 556.

59 F. Cumont, «Le taurobole et le culte de Bellone», *Revue d'histoire et de littérature religieuses*, 6 (1901), 97-110.

lot ise bu törenlerin tamamen Kybele kültüyle ilgili olduğunu ortaya koyar⁶⁰. Oppermann tarafından ise, doğu kaynaklı olarak Kybele kültüyle ilişkili bulunmuştur⁶¹. *Taurobolium* ve *criobolium* ile ilgili tüm yazıtları ele alan Duthoy, özellikle törenlerin evreleri, gelişimi üzerinde durur; son şeklini İS. 3. yüzyıl ve devamında aldığını belirterek, başlangıçta olmasa da, daha sonra bunun Kybele kültüyle ilişkili olduğunu savlar⁶². Bu törenlerin Anadolu kaynaklı olabileceği ima edilmiş olmakla birlikte⁶³, Frig Kybelesi ile olan bağı, araştırmalarımıza göre, gündeme getirilmemiştir. Ancak, olasılıkla kurban törenleriyle ilgili kuyulu anıtların varlığı, hem Grek, hem de Roma kaynaklarında Kybele'nin Frigyalı gösterilmesi⁶⁴ ve *taurobolium*'un tanrıça kültünün bir parçası olması⁶⁵, bu türden dinsel törenlerin Frigya'dan kaynaklanmış ve daha erkende uygulanmış olabileceği konusunda yol göstericidirler. Yazılı belgelerin yokluğu nedeniyle, konuya açıklık getirmek açısından arkeolojik kalıntılar irdelendiğinde bazı sonuçlar ve yeni yaklaşımlar elde etmek olasıdır.

Kybele tapınımı kendine özgü katı kuralları olan bir dindir. Kaynağını Neolithik dönem Anadolu'sundan alan⁶⁶ ve olasılıkla Frigler'le birlikte özgün yapısını kazanan din⁶⁷, özeyele bağdaşmayan hiç bir yabancı unsuru kabul etmeyen kapalı kurallar

60 H. Graillot, *Le Culte de Cybèle* (1912), 153-155.

61 H. Oppermann, «Taurobolia», *RE IX* (1934), 16-21.

62 Duthoy, *Taurobolium*, 122-125.

63 H. Graillot (*Le Culte de Cybèle*, 1912, 153 vd.) törenin kaynağını Anadolu avcılık gelenekleri arasında arar. Ayrıca bkz. Duthoy, *Taurobolium*, 114-115, Dn. 3; 123, Dn. 5, 6; Vermaseren, *Cybele*, 101-102.

64 Showerman, *Great Mother*, 10-11; Vermaseren, *Cybele*, 81-87; Çapar, «Magna Mater», 183 vd.; Naumann, *Die Ikonographie*, 40-41.

65 C. H. Moore, «On the Origin of the Taurobolium», *Harvard Studies in Classical Philology* 17 (1906), 43-48; H. Oppermann, «Taurobolia», *RE IX* (1934), 16-21; Duthoy, *Taurobolium*, 124 vd.; Vermaseren, *Cybele*, 101 vdd.

66 E. Laroche, «Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines des Cybèle», *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne* (1960), 113-128; J. Mellaart, *Anat. St XI* (1961), 61; ay., *Anat. St XIII* (1963), 83-86, 93, 86, 93, 95; ay., *Çatal Hüyük. A. neolithic town in Anatolia* (1967); Vermaesren, *Cybele*, 15-18.

67 Showerman, *Great Mother*, 10-11; Vermaseren, *Cybele*, 19-20; Naumann, *Die Ikonographie*, 39 vd.

bütününden oluşmaktadır. Kybele dininin bu özelliği İÖ. 2. yüzyıl sonlarında yaşanan bir olayla açıkça anlaşılmaktadır. Diodoros⁶⁸ ve Plutarkhos'un⁶⁹ anlattıklarına göre, tanrıça tarafında görevlendirildiğini söyleyen Pessinus'taki Kybele rahiplerinden Battaces adında biri, Roma'nın toplumsal geleneklerine ve kanunlarına aykırı giyinmiş olarak, Roma'ya gelir; tanrıça yontusunun kutsallığına saygısızlık olduğu gerekçesiyle halktan genel kefaret ister. Bunun üzerine başta hakarete uğratılan rahip, halkı bu konuda kışkırtanlardan birisinin ani ölümünün Kybele'nin öfkesine yorumlanması üzerine, ağırlanıp ülkesine geri gönderilir⁷⁰. Bu olay, Kybele dininin tüm uygulamalarının getirildiği yer olan Pessinus'taki kült merkezinin denetiminde olduğunu ve gerektiğinde müdahale edilebileceğini göstermektedir. Ayrıca bu denetimin Kybele kültürünü resmi dinler arasında kabul eden ve yıllık törenlerini düzenlemeyi üstlenen aristokrat (patrici) sınıf üzerinde olması⁷¹, kültürün hem önemini, hem de -aristokrat sınıfa rağmen- kurallarının bozulamayacağını, değiştirilemeyeceğini kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra, Kybele dini törenlerinin Frigyalı bir rahip ve rahibenin sorumluluğunda gerçekleştirilmesi⁷², Anadolu'nun denetim konusundaki yetkilerini tekrar onaylamaktadır. Bu bağlamda, aslında kan sunusuna yönelik *taurobolium* törenlerinin Kybele kültüne sonradan girmiş olabileceği yolundaki varsayımlar, yazılı kaynaklar onaylasa da, dinin doğasıyla bağdaşmadığı için kabul edilebilir görünmemektedir. Dolayısıyla, bu törenlerin Demirçığ Anadolu'sunda Frigler döneminde şekillenmiş olabileceği ve ayrıntılarda bazı farklılıklarla geç dönemlere kadar devam ettiği kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Erken dönemlerdeki varlığı konusunda Frig dağlık bölge-

68 Diodorus, XXXVI, 13.

69 Plutarch, *Marius*, 17.

70 Showerman, *Great Mother*, 37. Vermaseren, *Cybele*, 99; Çapar, «Magna Mater», 179.

71 *Sodalitates* denilen dinsel kardeşlik örgütlerinin düzenledikleri tanrıça onuruna verilen şölenler (*Mutitationes*) aristokrat sınıf tarafından düzenlenmekteydi. Bkz. Showerman, *Great Mother*, 37; Vermaseren, *Cybele*, 113 vd.; Çapar, «Magna Mater», 178 vd.

72 Showerman, *Great Mother*, 39; Vermaseren, *Cybele*, 114 vd.; Çapar, «Magna Mater», 180 vd.

sindeki kuyulu anıtlar somut kanıtlar durumundadırlar. Kuyulu anıtlar da, bu doğrultuda değerlendirildiklerinde, aynı izlenimi vermektedirler.

Birer açık hava tapınağı durumunda olan kaya anıtlarının beraberlerinde düzenlenmiş her türlü ilavenin tapım ögesi olması, doğası gereği, kaçınılmazdır. Bu nedenle kaya anıtlarıyla bağlantılı kuyuların da, daha önce de değinildiği üzere, aynı işleve yönelik oldukları açıktır. Sorun, bu kuyularda Roma dönemindekilere benzer törenlerin yapılıp yapılmadığında düğümlenmektedir. Konuya açıklık getirmek açısından kuyuların boyutları ve mimari ayrıntıları ele alındığında, *taurobolium* törenlerinde olduğu gibi, bu kuyuların söz konusu uygulama için elverişli oldukları anlaşılmaktadır.

Delikli Taş (Res. 1), Maltaş (Res. 2) ve Bakşeyiş Anıtı'nın kuyuları (Res. 3), derinliklerinin yaklaşık yarısında yer alan kapak yuvaları ve boyutlarıyla⁷³ kurban törenlerinin yapılması için elverişlidirler. Buna karşın Değirmen (Res. 5) ve Fındık Anıtı'nın (Res. 4) kuyu boyutları⁷⁴, daha küçük oldukları için, *taurobolium* törenlerinin uygulanması için yetersizdirler. Bu tutarsızlık, olasılıkla, anıtların tarihleri ve kullanım biçimleriyle yakından bağlantılı olsa gerektir.

Frig dağlık bölgesindeki anıtsal nitelikli kaya cepheleri arasında Midas Anıtı (Yazılıkaya), tarihi tartışmalı olmakla birlikte, en erkeni olarak kabul edilir. Anıt için önerilen tarihler İÖ. 8. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar sarkar⁷⁵. Biz burada ayrıntılara girme-

73 Delikli Taş kuyusu tabanda 1.88 x 1.36 m. lik alana, ikinci kapak girintisinden itibaren 3.72 m.lik derinliğe sahiptir. Maltaş kuyusu, kapak yuvasından tabana, yaklaşık 5 m.; Bakşeyiş ise, toplam 4.80 m. derinliğe sahiptir. Bu ölçüleriyle anılan anıtlar, *taurobolium* törenlerinde olduğu gibi, bir insanın sığabileceği boyuttadırlar. Kuyu ağızlarının yüksekte olması kurbanın yukarı çıkarılmasında bazı zorluklar içeriyorsa da, bu konuda olasılıkla kaldıraç vb. aygıtların kullanılmış olması gerekir.

74 Değirmen Anıtı kuyusu 0.85 x 0.85 m.lik taban ölçülerine ve 1.42 m.lik yüksekliğe; Fındık Anıtı ise, 0.27 x 0.37 m.lik ağız açıklığı ile tabanda oval genişliğe kavuşan 1.24 m.lik derinliğe sahiptir.

75 Anıt için önerilen İÖ. 6. yüzyıl tarihi için bkz. Akurgal, *Phrygische Kunst*, 94-95; ay., *Kunst Anatoliens*, 106-108; Ä. Åkeström, *Die architectonischen Terrakoten Kleinasiens* (1966), 156-157; R.S. Young «Old Phrygian

mekle beraber, Haspels'in de ileri sürdüğü kanıtlar ışığında⁷⁶, anıtın İÖ. 8. yüzyılın son çeyreğine aitliği sonucuna katılmak durumundayız. Özellikle İÖ. 8. yüzyılın ikinci çeyreği ve devamına verilen Gordion konut duvarlarındaki grafitolarda işlenen konut betimlerinin⁷⁷ kaya anıtlarıyla belirlenebilen yakın koşutlukları⁷⁸, bu tarihi destekler niteliktedir. Bu nedenle, Midas Anıtı çıkış noktası alınarak, kuyulu anıtlardan Maltaş ve Delikli Taş, özellikle niş ve diğer ayrıntılarında saptanan benzerlikler nedeniyle çağdaş kabul edilmektedirler⁷⁹. Bakşeyiş Anıtı'nın ise, boyutlarında derinliğin verilmesiyle belirginleşen gelişkinliği yanısıra⁸⁰, ilkel tipi Midas Anıtı'nda ortaya çıkan kare bir alana yerleştirilmiş eşkenar dörtgenlerden oluşan bezeme düzeninin⁸¹ etkilendiği mimari özü⁸² aşan biçimselleştirilmiş yapılarıyla cephede kullanımları ışığında, daha geç olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu anıt,

Inscriptions from Gordion : Toward a History of the Phrygian Alphabet», *Hesperia* XXXVIII (1969), 274; F. Prayon, *Phrygische Plastik* (1987), 86-87; K. DeVries, «Gordion and Phrygia in the Sixth Century B.C.», *Source* VII 3/4 (1988), 53 vd. İÖ. 8. yüzyıl tarihi için bkz. Gabriel, *Phrygie IV*, 70-71; Haspels, *Phrygia*, 102-104, 135; Işık, «Felsdenkmäler», 167; Naumann, *Die Ikonographie*, 56-62; V. Özkaya, «Frigler'de Hero Kültü», *Arkeoloji ve Sanat* 67 (1995), 16 vd.

76 Haspels, *Phrygia*, 102-104.

77 R.S. Young, «Doodling at Gordion», *Archaeology* 22/4 (1969), 270-275.

78 V. Özkaya, «Attis ve Hayat Ağacı» *Arkeoloji ve Sanat* (baskıda).

79 Haspels, *Phrygia*, 103 vd.

80 Üç boyutlu olarak işlenmiş anıt, kenarlarda yaklaşık 0.92 m. çıkıntılıdır; bkz. Haspels, *Phrygia*, 81, Fig. 517.1.

81 Dört eşkenar dörtgenden oluşan bezek kümesi Midas Anıtı'nda cephenin her iki yanındaki yan silmelerde ikişer sıra; ahnlığın altında ise tek sıra halinde işlenmiş olup (Haspels, *Phrygia*, Fig. 510.1), Bitmemiş Anıt ve Arezastis Anıtı'nda (agy. Fig. 513.3; 514) görülenlerden farklı olarak henüz çerçevelenmemiştir.

82 Kaya anıtlarının dönemin saray, tapınak ve önemli konutlardan etkilenecek kayaya yansıtıldıkları görüşünden hareketle (Young, «Doodling...», 270 vd.; Haspels, *Phrygia*, 100 vd.) cephe bezemelerinin de aynı kaynağa gitmesi kaçınılmazdır. Bu olgu Gordion, Pazarlı gibi Frig merkezlerinde bulunmuş ve önemli konutların dış cephelerini bezemede kullanılmış olan pişmiş topraktan üretilmiş mimari kaplama levhalarında da aynı bezek kümelerinin görülmesiyle de kanıtlanabilmektedir; bkz. H. Z. Koşay, *Pazarlı Hafriyatı Raporu* (1941), Lev. LIX; Åkeström, agy., 156-157, Taf. 80, 1-2; 93, 2. V. Özkaya, «Attis ve Hayat Ağacı», *Arkeoloji ve Sanat* (Baskıda).

yaygın bir şekilde kabul gördüğü gibi⁸³, Frigler'in ikinci görkemli dönemi olan Lidya egemenliği yıllarına ait olmalıdır.

Değirmen Anıtı, farklı tasarıyla, diğerlerinden ayrılmaktadır. Avlunun iç duvarları ve olasılıkla dış cephe Maltaş'takilerle benzer kuralda geometrik örgelerle kaplanmıştır; ancak, ayrıntılarda bazı düzensizlikler içermektedir⁸⁴. Midas Anıtı'nda olduğu gibi, erken kaya anıtlarında görülen bezemedeki yapısal düzensizlik, ya da eksiklikler koşutunda Değirmen Anıtı'nın erken olduğu söylenebilir. Ayrıca kaya anıtlarının güncel mimari kaynaklı oldukları görüşü⁸⁵ doğrultusunda, anıtın yaklaşık kare tasarılı avlusuyla etkilendiği mimari özü daha çok yansıtması ve diğer anıtlarda varılan salt cepheyle temsil etme aşamasına gelmediğini; bir arayış dönemi yapıtı olduğunu söyleyebiliriz.

Fındık Anıtı'nın (Res. 4) yalınlığı ve boyutlarının küçük oluşu, hem kuyusunun işlevi hem de dönemini belirleme konusunda sorunları da beraberinde gündeme getirmektedir. Benzeri türde yalın, yüzeysel ve küçük boyutlu kaya anıtlarının dönemi konusunda kesin belirlemeler yapılamamakla beraber, ilkel görünümü ile anıtsal nitelikli olanların prototipleri olarak kabul edilmeleri olası görünmektedir. Bu konuda Midas Kenti kayalıklarına oyulmuş çok sayıdaki nişlerde⁸⁶ bazı ipuçları belirlemek olasıdır. Bunlar arasında en çarpıcı örnek Bitmemiş Anıt⁸⁷ ve bitişiğinde yer alan küçük boyutlu diğer birisidir⁸⁸. Tamamlamadan terkedilmiş olması nedeniyle Bitmemiş Anıt'ın işlevini üstlendiği

83 Akurgal, *Phkunts*, 94 vd.; *Kunts Anatoliens*, 114-115; Haspels, *Phrygia*, 104 vd.; Naumann, *Die Ikongraphie*, 58.

84 Genelde kare desenleri üzerine temellendirilmiş kabartma bezeklerin köşelere denk gelen kesimlerde zaman zaman dikdörtgene dönüştükleri ve bezemede katı düzenin bozulduğu gözlemlenmektedir.

85 Young, «Doodling...» (Dn. 70), 270 vdd.; Haspels, *Phrygia*, 100 vd.

86 Haspels, *Phrygia*, 82 vd.

87 Steuart, *Description* (Dn. 3), 8-9; Pl. 9-10; Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art* (Dn. 4), 103, Fig. 59; Reber, «Felsdenkmäler» (Dn. 11), 109-116, Abb. 7; Brandenburg, «Neue Untersuchungen...» (Dn. 11), 701, Abb. 57; Gabriel *Phrygie IV*, Pl. 35-36; Akurgal, *Kunst Anatoliens*, 111, Abb. 69; Haspels, *Phrygia*, 78-79, Fig. 14-15, 513.2-3.

88 Gabriel, *Phrygie IV*, Pl. 36; Haspels, *Phrygia*, 82, Fig. 16 ve 518.4.

varsayılan⁸⁹ bu niş, ayrıntılarında özensizlik ve kaba tarzda işlenmişlik izleri göstermektedir. Akroteri, üçgen alınlığı ve diğer özellikleriyle gelişkin bir kaya anıtının kabaca anahatlarına sahip bu küçük boyutlu nişli yapıtın Bitmemiş Anıt'tan erken olduğu ve zamanla bunun yerine anıtsal nitelikli olanın yapılmak istendiği, ancak belirlenemeyen sebeplerle yapımının tamamlanmadığı savlanabilir. Bu gözlemin doğruluğundan hareketle, bu türden küçük boyutlu, yalın ya da ana ayrıntıları kabaca verilmiş kaya anıtlarının, anıtsal nitelikli olanların prototipi oldukları ve zamanla Midas Anıtı gibi görkemlilerin bunların yerini aldığı sonucuna varılır. Bu belirleme bize aynı zamanda Fındık Anıtı'nın da dönemini saptama konusunda ipuçları sağlamaktadır. Bu durumda Fındık Anıtı, kendisi gibi arkasında bir kuyuya sahip kaya anıtları içinde, boyutlarının küçüklüğü ve yalınlığı nedeniyle, en erken olanıdır.

Fındık Anıtı konusunda elde edilen bu varsayımsal sonuç, aynı zamanda kuyuların başlangıç işlevi ve kökenine de bazı yaklaşımlar getirme olanağı sağlamaktadır. Daha önce de değinildiği üzere, Fındık Anıtı'nın arkasında yer alan kuyu Roma döneminde yapıldığı anlamda *taurobolium* törenlerinin gerçekleştirilmesi amacıyla yönelik boyutlara sahip değildir⁹⁰; ancak, anıtla bağlantılı olması nedeniyle, dini içerikli olduğu tartışılmazdır. Bu nedenle kuyunun işlevine getirilecek açıklık, kuyulu anıtların ortaya çıkışı ve kökenine de ışık tutabilecektir.

Kutsal kabul edilmiş alanlarda tanrı ya da ölüye sunu sunma amaçlı kayalara oyulmuş çukur benzeri oluşumların örneklerine II. binde Hititler'de de rastlanılır⁹¹. Boğazköy, Yazılıkaya, Fraktin, Sirkeli, Osmankayası gibi İmparatorluk Dönemi örnek-

89 Haspels, *Phrygia*, 82.

90 Boyutlar için bkz. Dn. 71-72.

91 D. Ussishkin, «Hollows, 'Cup Marks', and Hittite Stone Monuments», *Anat. St.* XXV (1975), 85-103; P. Neve, «Schalensteine und Schalenfelsen in Boğazköy-Hattuş», *Ist. Mitt.* 27/28 (1977-1978), 61 vdd.; Hellenkemper-Wagner, «Karasu», 173; H. Gonnet-Bağana, «Frigya'da Geç Tunç Çağı'na Tarihlenebilecek Kaya Eserleri Üzerine Bazı Gözlemler», *IX. Türk Tarih Kongresi I* (1986), 276 vd.

leri⁹² yanısıra, Kummuh ve Kargamış arasında yer alan Karasu kabartması civarında belirlenen Geç Hitit kalıntılarında da⁹³ anlaşıldığı üzere, geleneğin birinci bine sarktığı gözlenmektedir. Arkeoloji literatüründe *kaya sunakları* ya da *kaya çanakları* olarak tanımlanan⁹⁴ bu olgular, Hitit dini kültürünün bir uzantısı olarak Demirçağ'da Urartu ve Frigler'de de görülür⁹⁵. Urartu, Frig ve Geç Hititler'de geleneğin devamının saptanması, II. Bin Hitit Anadolu kültürünün Demirçağ'da da iz sürdüğünü ve varlığını koruduğunu göstermektedir. Sorun Hitit ile Frig arasındaki bağı kurmakta düğümlenmektedir.

Anadolu'da yaşandığı varsayılan yaklaşık dörtüzyüzyıllık *Karanlık Çağlar*⁹⁶, Hititler'le Frigler arasındaki ilişkinin algılanmasında sorunlar yaratmaktadır. İki Anadolu uygarlığı arasındaki bağlantılar somut olarak kavranamasa bile, Anadolu'da Hititler'in mirasçısı durumunda tarih sahnesinde Frigler görülürler. Bu nedenle bazı Hitit-Frig ilişkileri (kültürel anlamda) kavranabilmekle beraber⁹⁷, bu olgu Hitit kültürünü yöresel etkilerle devam ettiren Geç Hitit dünyasında daha somut olarak kanıtlanabilmektedir⁹⁸. Frig uygarlığının oluşumunda yadsınamaz pay

92 E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter* (1961), Abb. 99 (Gâvurkalesi), 100-101 (Fraktin); Neve, agy., 65 vd.; Ussishkin, agy., 85-105.

93 Hellenkemper-Wagner, «Karasu», 167-173, Fig. 1, Pl. 31-34.

94 Neve, agy., 65 vd.; Gonnet-Bağana, agy., 277 vd.

95 Neve, agy., 65 vd.; Bu düşüncenin öncülerinden (bkz., Dn. 90), özellikle Gonnet-Bağana'nın Frigya'daki araştırmaları sonucu Frig olarak bilinen bazı kaya oluşumlarına getirdiği yeni yaklaşımlardan (Gonnet-Bağana, agy., 276 vd.) esinlenmiş olarak Işık'ın da görüşlerine değinmek gerekir: F. Işık, «Şirinlikale. Eine Unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens», *Bulleten* 200 (1987), 526 vd.; ay., «Doğu Anadolu Halk Kültüründe İlkçağ'ın Paydaşlığı», İnönü Üniv. II. *Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu*, (1988) 150 vd.; Işık, «Demirçağ», 21.

96 Akurgal, *PhKunst*, 111 vd.; ay., *Kunst Anatoliens*, 3.

97 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. V. Özkaya, İ. Ö. *Erken Birinci Binde Frig Boyalı Seramiği* (1995), 137-143.

98 G. K. Sams, *The Phrygian Painted Pottery of Early Iron Age Gordion and Its Anatolian Setting* (1971), 188 vd.; ay., «Phrygian Painted Animals: Anatolian Orientalizing Art», *Anat. St.* XXIV (1974), 170 vd.; ay., «Sculpted Orthostades at Gordion», *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honour of T. Özgüç* (1989), 449 vd.; Özkaya, agy., 137 vd., 156 vd.

sahipliği nedeniyle, kuyulu anıtların ortaya çıkış sorununa da açıklık getirmek amacıyla Geç Hitit örneklerine yönelmek zorunlu gibi görünmektedir. Bu erek doğrultusunda -özde benzer, ayrıntılarda farklılıklar içerse de- bir Geç Hitit eseri olan Karasu Anıtı ve çevresini büyüteç altına almakta yarar vardır.

Bir geyik (-*maral*) sırtında yürür durumda ve başının üstünde *kanatlı güneş kursu* ile tanrı Runda'nın (*Stag-God*) betimlendiği Karasu Anıtı, güneybatısındaki bitişik kayalıklarda yer alan kaya çanakları, kuzeyinde bir yerleşimin izlerini gösteren kalıntılarıyla Karasu nehri kıyısında bir platform üzerinde bulunmaktadır⁹⁹. Fraktin, Sirkeli gibi Hitit örneklerinin benzeri, sıvı sunuların konulmasına yönelik bir işleve¹⁰⁰ sahip güneybatısındaki kaya çanaklarıyla bütünlük gösteren anıt, kuzeyindeki yerleşimin kutsal alanı olmakla beraber, ondan soyutlanmış bir konuma sahiptir. Yerleşim yerinden ayrı tutulmuş konumu ile bu kutsal yer, Frig dağlık bölgesindeki yerleşim birimleri, kutsal alanların yer seçimi ve birbirleriyle olan ilişkileri açısından benzerlikler göstermektedir¹⁰¹. Fındık Anıtı da, konumu ve çevre düzenlemesiyle, bu benzerlik kapsamına girmektedir. Anıt, bir savunma birimi olan Fındık Asar Kale'nin kutsal alanı olarak seçilmiş kayalıklarda, kendisi gibi dini içerikli oluşumlarla birlikte ve yerleşim alanından soyutlanmış durumdadır¹⁰². Dolayısıyla, Fındık ve Karasu anıtları arasında, alan seçimi ve yerleşim yeri ile olan bağları açısından, benzer yapılanmadan sözetmek olasıdır. Farklılık, kuyu ya da kaya çanaklarının dini içerikli anıtlarla olan bağından görülmektedir. Fındık Anıtı'nda kuyu nişli anıtın hemen arkasında ve bitişğinde; Karasu'da ise, benzeri yalın çukurlar tanrı Runda kabartmasının biraz uzağında yer almaktadır¹⁰³. İster bitişik, ister ayrı ayrı yerlerde olsunlar, Fındık

99 C. A. Burney, «Urartian Relief at Adilcevaz, on Leake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik», *Anat. St.* VIII (1958), 218, Pl. XXXIVb; Hellenkemper-Wagner, «Karasu», 167-173, Fig. 1, Pl. XXXIIa, XXXIII-XXXIV.

100 Ussishkin, agy. (Dn. 88), 85-105; Hellenkemper-Wagner, «Karasu», 172-173.

101 Haspels, *Phrygia*, 30-31, 69, 92; Fig. 228-229, 232, 527.1-4.

102 Haspels, *Phrygia*, 73 vdd.

103 Hellenkemper-Wagner, «Karasu», 172 vd.; Fig. 1.

ve Karasu'da kuyu ve çukurların aynı amaca hizmet ettikleri açıkça anlaşılmaktadır. Fındık Anıtı'nda nişli cephe ile kuyunun birarada verilmesi, Frigler'in etkilendikleri özü kendi anlayışları doğrultusunda yorumlamalarından kaynaklanıyor olsa gerektir. Bu durumda hem Hitit hem de Geç Hitit dünyasında dini işlevli anıtlarla kaya çanaklarının yakın ilişkisi belirlenebilmekte; bu da bir yerde Frig kuyulu anıtlarının ortaya çıkışına ve işlevine ışık tutmaktadır. Bu doğrultuda, başlangıçta Frig kuyulu anıtlarının kullanım şeklinin Hitit ve Geç Hititler'deki gibi olduğu, büyük boyutlu kuyuların (Maltaş, Delikli Taş, Bakşeyiş gibi) ortaya çıkışıyla birlikte daha geniş kapsamlı kullanıldığı ve buralarda yapılan törenlerin şekil değiştirerek -olasılıkla Romalılar'da uygulandığı anlamda- yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu özellikleri Fındık anıtını, bilinen benzeri arasında, erkene vermemizde zorlayıcıdır; ancak dönemini kesin sınırlarla belirlemek zordur.

Geç Hitit ve Frig örnekleri arasında özde saptanan benzerlikler içerikte de kendini göstermektedir. Hitit metinlerinde diplerinde kurbanlar kesilen ve içine sıvı sunular dökülen çukurlardan söz edilmekte; dini törenlerde yeraltı tanrılarının bu çukurlara seslenilerek çağrıldıkları öğrenilmektedir¹⁰⁴. Hitit ve Geç Hititler'de bu amaca yönelik kuyular ya da çukurlar, Frigler'de kaya anıtlarıyla bağlantılı kuyu şekline dönüştürülmüş olarak benzer işlevle karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁵. Tek tanrılı Frig dininde Kybele'nin «*her iki dünyada mutluluk vaat eden*»¹⁰⁶ özelliği O'nun yeraltı dünyasıyla olan bağına açıklık getirmekte ve kendi tapım unsurları olan kaya anıtlarının arkasındaki kuyuların, Hitit ve

104 Gonnert-Bağana, agy. (Dn. 88), 277, Dn. 24-25.

105 Urartu'da gömüt içlerinde, yerleşim alanlarında görülen benzeri çukurların Frigler'e etki kaynağı olarak gösterilmesi (Işık, «Demirçığ», 21), çok tanrılı Urartu ve tek tanrılı Frigler arasında çağdaşlıkları gereği beklenen dinsel etkilenmenin kanıtlanamaması yanısıra, iki Anadolu ulusu arasındaki siyasal ve kültürel etkileşimin tam kavranamaması nedeniyle inandırıcı görünmemektedir; aksi dayanaksız, zoraki bir savunca olmaktan öteye gitmez. Özellikle kaya anıtları ve kaya gömütlerinde aranılan etkinin yönü belirsizliğini korumakta (karş., Işık, «Felsdenkmäler», 167 vd.; ay., «Demirçığ», 16 vd.), bu olguların belirli bir Anadolu kültürüne mal edilmek yerine, II. Binden kaynaklanan bir geleneğin ürünleri olduklarını savlamanın yerinde olduğunu belirtmek isterim.

106 Showerman, *Great Mother*, 56 vd.; Çapar, «Magna Mater», 178 vd.

Geç Hititler'de olduğu gibi, kullanıldıklarında yol göstermektedir. Sonuç olarak, kuyulu anıtlar kaynağını dinsel amaçlı Hitit ve Geç Hitit kaya çanaklarına borçlu olarak, tanrıçaya kurban adama ve kan sunusuna yönelik yapılmış olmalıdırlar. Bu saptama beraberinde söz konusu kuyularda, Romalılar'da olduğu gibi, boğa ve koçların kurban edilip edilmediği sorusunu gündeme getirmektedir.

Kybele tapınımının Grek ve Roma dünyalarındaki uygulamaları hakkında bilgilerimiz yeterince ayrıntılı olmakla birlikte, Frigler'de bunun nasıl olduğu yeterince belirlenmemektedir. Bunda, kuşkusuz, Frig yazıtlarının çözülemesinin payı yadsınamaz ölçüde büyüktür. Ancak, Frig dini hakkındaki kanıtlar Kybele'nin tartışılmaz tek ilahe olduğunu ortaya koymaktadır. Bu önemi ikonografik olarak betimlenmiş tek tanrıça olmasıyla da anlaşılmaktadır. Tanrıça'nın ismi yazıtlarda ender geçmekle beraber¹⁰⁷, Frig dağlık bölgesinde çok sayıda betimlemeleri ve kendisi için düzenlenmiş dini öğeleri bu açığı kapatmaya yetmektedir¹⁰⁸. Bu somut kanıtlar birleştirildiğinde, *vahşi doğanın ege-meni* olarak Kybele'nin Frigler'in tek tanrıçası olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tanrıça'nın Frigler'deki anlatımı, genelde gövdesini tamamen örten uzun bir manto ve tanrısalığın simgesi polosuyla betimlenmiş durumdadır. Boğazköy Kybelesi¹⁰⁹ gibi üst yarısı çıplak verilmiş ender örnekler dışında, tanrıça bu görüntüsüyle bir tapınağın cephesini ansitan mimari birimler içinde ayakta durmaktadır. Bu anlatım şekli yörelere göre bazı farklılıklar gösterse de, genelde Kybele'ye özüdür. Bunun en belirgin örneği Frig dağlık bölgesindeki Arslankaya kült antıdır¹¹⁰ Burada olasılıkla bir

107 Vermaseren, *Cybele*, 21-24; C. Brixhe, «Le Nom de Cybèle», *Die Sprache* 25 (1979), 40-45; C. Brixhe- M. Lejeune, *Corpus des Inscriptions paléo-phrygiennes* (1984); Roller, «Myth and Cult», 43.

108 Akurgal, *PhKunst*, 94 vdd.; ay., *Kunst Anatoliens*, 86 vd.; Haspels, *Phrygia*, 73-111; Naumann, *Die Ikonographie*, 39-92.

109 Bittel, «Kultbild», 7 vdd.; Taf. 1; Akurgal, *Kunst Anatoliens*, 95, Abb. 55; Vermaseren, *Cybele*, Pl. 10.

110 Akurgal, *PhKunst*, Taf. 36 a-b; 37; ay., *Kunst Anatoliens*, 88-90, Abb. 52-54; Gabriel *Phrygie IV*, Pl. 46, 47a; Haspels, *Phrygia*, 87-88, Fig. 186-191, 523.

tapınaktan esinlenmiş cephenin alt ortasında yer alan giriş benzeri niş içinde -korunabildiği kadarıyla- Kybele iki aslan eşliğinde ve elinde de daha küçük boyutlu bir aslanı başaşağı tutmuş olarak uzun giysisiyle verilmiştir. Ankara¹¹¹ ve Gordion¹¹² örneklerinde Kybele yine benzeri bir mimari birim içinde ayakta durmakta; her ikisinde de elinde birer vazo ve O'nun ikinci bin Hitit dünyasından gelen simgelerinden biri olan kuş¹¹³ ile betimlenmiştir. Eldeki örnekler ışığında, tanrıça eşliğinde verilmiş hayvanlar arasında ilk sırayı almakta; daha sonra kuşlar gelmektedir. Kendisinin betimlenmediği, ancak kuş ve aslanların işlendiği boyalı seramik örneklerinin de dini içerikli oldukları açıktır¹¹⁴. Ankara-Etlük'ten bir başka örnekte de Kybele karışık bir yaratık eşliğinde görülür¹¹⁵. Malatya bulgusu bir kabartma¹¹⁶ üzerindeki kendisiyle eşimsenen¹¹⁷ Geç Hitit Kubaba'sı her ne kadar bir boğa üzerinde tahtta oturmuş olarak betimlenmişse de, Frig örnekleri arasında boğaların Kybele'nin kutsal hayvanı olduğunda yol gösterir kanıt yoktur. Ancak bir çok sanat ortamında çeşitli boğa betimlemelerine yer verilmesi ve bunların çoğunluğunun dini öğeler olması, ya da ilişkili olgularla bağlantıları, Kybele kültüründe boğanın da yeri olabileceğini göstermektedir. Boyalı seramik betimlemeleri arasında Kybele'nin kutsal hayvanı aslan ile boğaların birlikteliği çok sık olarak görülür¹¹⁸. Benzeri konular ahşap yontucuklar¹¹⁹ ile terra-cotta levhalarda da işlenmiştir¹²⁰.

111 Bittel, «Kultbild», 15, Taf. 10; Akurgal, *Kunst Anatoliens*, 97, Abb. 71.

112 Bittel, «Kultbild», Taf. 11 a-b; Akurgal, *Kunst Anatoliens*, 97, Abb. 61.

113 H.T.Bossert, «Santaş und Kupapa» *Mitteilungen der altorientalischen Gesellschaft*, VI,3 (1932), 32, Abb. 19; M.J. Mellink, «A Votive Bird from Anatolia», *Expedition* 6 (1963-64), 28-32; Vermaseren, *Cybele*, 21 vd., Fig. 10; Roller, «Myth and Cult» 43-44.

114 Diğer örnekler için bkz. Özkaya, agy. (Dn. 94), Lev. 31-33, 35-36.

115 Naumann, *Die Ikonographie*, Taf. 5,4.

116 E. Akurgal, *Späthethitische Bildkunst* (1959), 107-108; Naumann, *Die Ikonographie*, Taf. 1,2.

117 E. Laroche, «Koubaba...» (Dn. 64), 113-128.

118 G.K. Sams, *The Phrygian Painted Pottery...* (Dn. 95), 213 vdd.; ay., «Phrygian Painted Animals...», (Dn. 95), 169-196, Fig. 6-8; Özkaya, agy. (Dn. 94), Lev. 39-42.

119 E.L. Kohler, «Phrygian Animal Style and Nomadic Art», *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C.* Ed. M.J. Mellink (1964), 59, Pl. 17,1; F. Prayon,

Söz konusu bulgularda işlenen aslan-boğa ikilisi örgesel bir düzenlemeden çok, dini anlatıma yönelik olmalıdırlar. Boğanın genelde aslan karşısında yenik ya da kurbanı gibi gösterilmesi, onun Kybele kültüründe kurban unsuru olarak değerlendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Gordion'da bir tümülüsün dolgusunda bulunan ve adak nesnesi olarak kabul edilen küçük boyutlu kabartma parçası üzerinde sağa yönelik, yürür durumda bir boğa, solunda ise uzun giysisi ve polosuyla Kybele işlenmiştir¹²¹. Orthostad geleneğinde işlenmiş ve ayrı paneller içinde betimlenmiş kabartmalarıyla bu adak ögesinde olasılıkla tanrıçaya boğa adanmış konu edilmiştir. Boğanın törenlerde vazgeçilmez adak ögesi olduğunu gösterir diğer bir kanıt, Boğazköy buluntusu bir idol ve bunun üzerinde işlenmiş aslan-boğa ikilisidir¹²². Sözü edilen son örnekle birlikte tüm kanıtlar bize Kybele kült törenlerinde büyük bir olasılıkla boğaların kurban edilebileceğini göstermektedirler. Bu da Romalılar'da yaygınlaşan ve Kybele kült törenlerinin bir parçası olan *taurobolium* törenlerinin ilk uygulayıcılarının -kültün kaynağının Frigya olması doğrultusunda- Frigler olduğunda yönlendirici olup, kuyulu anıtların bu amaç için kullanıldıklarını düşündürmektedir. Bu görüşümüz, Rummens'in¹²³ *taurobolium* törenlerinin Kybele kültü Roma'ya taşınırken beraber getirildiği ve uygulamasına daha sonra geçildiği şeklindeki varsayımıyla da destek bulmaktadır. Ayrıca, Aizanoi'deki tapınağın yakınlığında bulunan kuyuların bu amaç doğrultusunda kullanıldıklarının varsayılması¹²⁴, söz konusu kült geleneğinin Anadolu kaynaklı olabileceğinin diğer bir kanıtı durumundadır.

Phrygische Plastik (1987), Taf. 24 e-g; E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları* (1990), Res. 64a.

120 Akurgal, *PhKunsts*, 69, 76 vd.; Taf. 52-53; Å. Åkeström, *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasien* (1966), 165 vd., Taf. 89; Prayon, agy. Taf. 38 c-d.

121 Roller, «Myth and Cult», 44, Fig. 3.

122 Naumann, *Die Ikonographie*, Taf. 9e.

123 Duthoy, *Taurobolium*, 114, Dn. 3.

124 R. Naumann, «Das Heiligtum der Meter Steunene bei Aezani», *Istanbul. Force*. 17 (1967), 218-247; Naumann, *Die Ikonographie*, 53. Ayrıca bkz. Vermaseren, *Cybele*, 103, Dn. 560.

Criobolium, *taurobolium* törenlerine benzer olup, farklılık kurbanın türünden kaynaklanmaktadır. Törene ilişkin bilgilere genelde *taurobolium* yazıtlarında rastlanılırken¹²⁵, bazen de tek başlarına kayıtlı oldukları görülmektedir¹²⁶. Attis adına yapıldığı konusunda yaygın kanı olan¹²⁷ bu törenlerin *taurobolium* ile birlikte yapılmaları nedeniyle, yazıtlarda geçmediği de varsayımlar arasında yer almaktadır¹²⁸. Roma dünyasında Kybele ile Attis'in kültteki birlikteliği kanıtlanabilmekle beraber, bu olgu Friglerde tam açıklığa kavuşturulmuş değildir¹²⁹. Ancak, Midas Anıtı yazıtlarında Ates isminin geçmesi yanısıra¹³⁰, Afyon yakınlarındaki Çepni'de belirlenmiş dini içerikli yazıtlarda bunun iki kez tekrarlanması¹³¹ antik kaynaklarda¹³² geçen Kybele-Attis birlikteliğinin Frigler'deki varlığını kanıtlamaktadır¹³³. Dolayısıyla, Kybele törenlerinde Attis adına da bazı dini uygulamaların yapıldığı söylenebilir ki, bu da tıpkı *taurobolium* törenlerinde olduğu gibi, *criobolium* törenlerinin de Frig kaynaklı olabileceğini akla getirmektedir.

125 Duthoy, *Taurobolium*, 61, No. 13-19; 21-23; 30, 33-34, 60-62, 70, 72-75, 88, 90.

126 Duthoy, *Taurobolium*, No. 36, 54, 68, 71, 77, 78.

127 Showerman, *Great Mother*, 60, 63, 67; Duthoy, *Taurobolium*, 61. Dn. 14. *Criobolium* törenlerinin Attis adına yapılmazdan önce *Mater Deum*'a adına düzenlendiği yolundaki yazıtlar (Duthoy, agy., 62, No. 36), bunun Attis'le birlikte ortaya çıkmadığı şeklinde yorumlara da yol açmıştır. Attis ismi adak yazıtlarında ilk kez İS. 228'e tarihli bir yazıtta ortaya çıkar (Duthoy, agy., 65, No. 54) ve İS. 295'ten itibaren yaygın bir şekilde görülür (Duthoy, agy., 65, Dn. 3). Bu da Attis'in Kybele kültüne sonradan girdiğini göstermektedir; bkz. P. Lambrechts, *Attis : van herdersknaap tot God* (1962), 6 vd., 38 vd.

128 Showerman, *Great Mother*, 63; Duthoy, *Taurobolium*, 61.

129 Lambrechts, agy.; Haspels, *Phrygia*, 111.

130 G.L. Huxley, «Titles of Midas», *Gr. Rom. Byz. Stud.* 2/2 (1959), 85-89; Haspels, *Phrygia*, 289-290; Brixhe-Lejeune, agy. (Dn. 103, M.01a, M.01d. V. Özkaya, «Frigler'de Hero Kültü», *Arkeoloji ve Sanat* 67 (1995), 16-22.

131C. Brixhe-T. Drewbear, «Trois Nouvelles Inscriptions Paléo-phrygiennes de Çepni», *aKdnos* 21 (1982), 64-87.

132 Pausanias, VII, 17; Arnobius, V, 5-7. Ayrıca bkz. M.J. Vermaseren, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art* (1966), 2 vdd.; Vermaseren, *Cybele*, 29 vd.

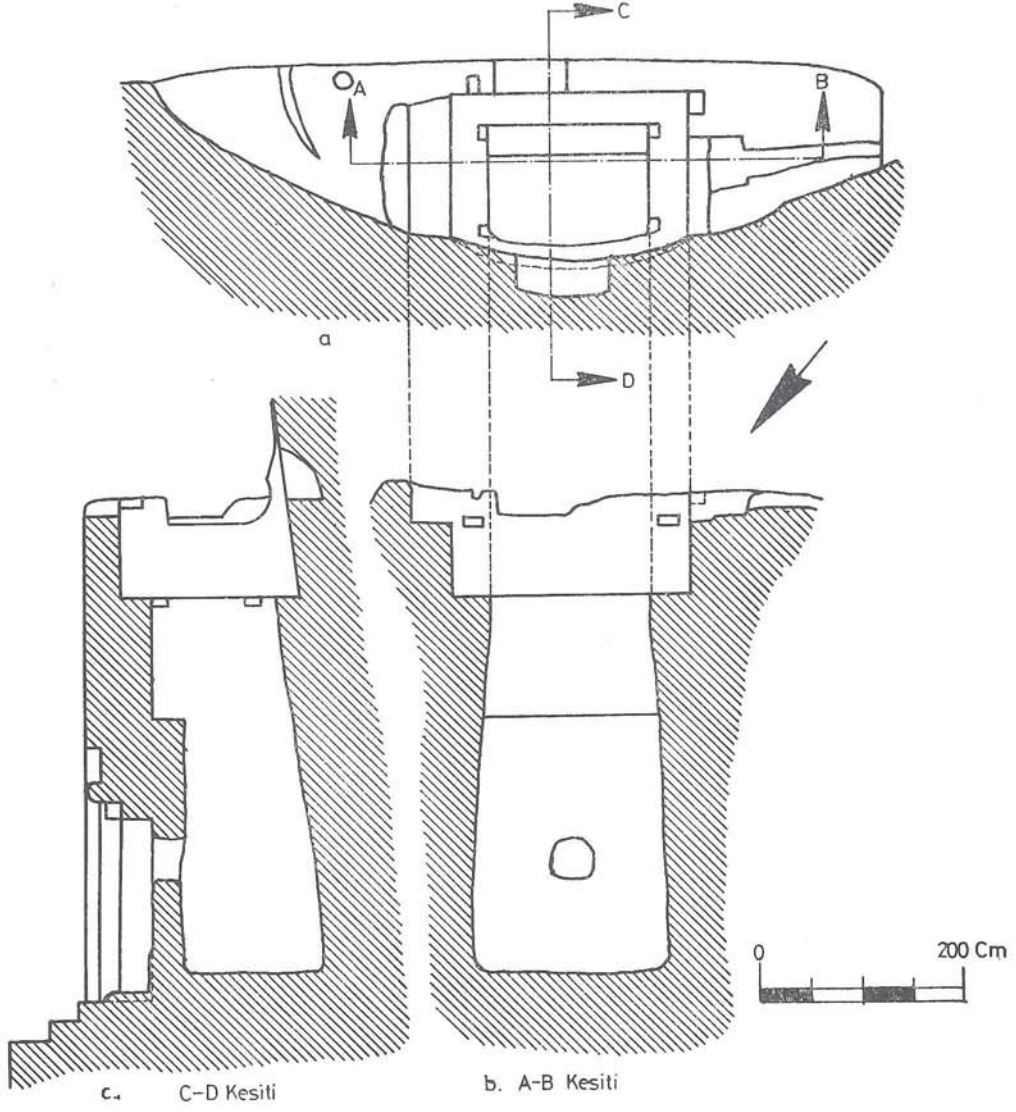
133 Özkaya, agy., 20 vd.

Sonuç olarak, Frig Dağlık bölgesinde yalnızca beş örneği saptanabilen kuyulu anıtların kullanımı, özde Hitit ve Geç Hititler'deki kan sunusuna yönelik kuyu ve sıvı sunular sunma içerikli kaya çanaklarından etkilenmiş ve onların geliştirilmiş devamı olarak, Romalılar'daki *taurobolium* törenlerindeki uygulamaya benzer amaç doğrultusunda olmalıydı. Dolayısıyla, bu gelenek özde benzer, ayrıntılarda bazı farklılıklarla Frig kaynağından Romalılar'a aktarılmış olmalıdır.

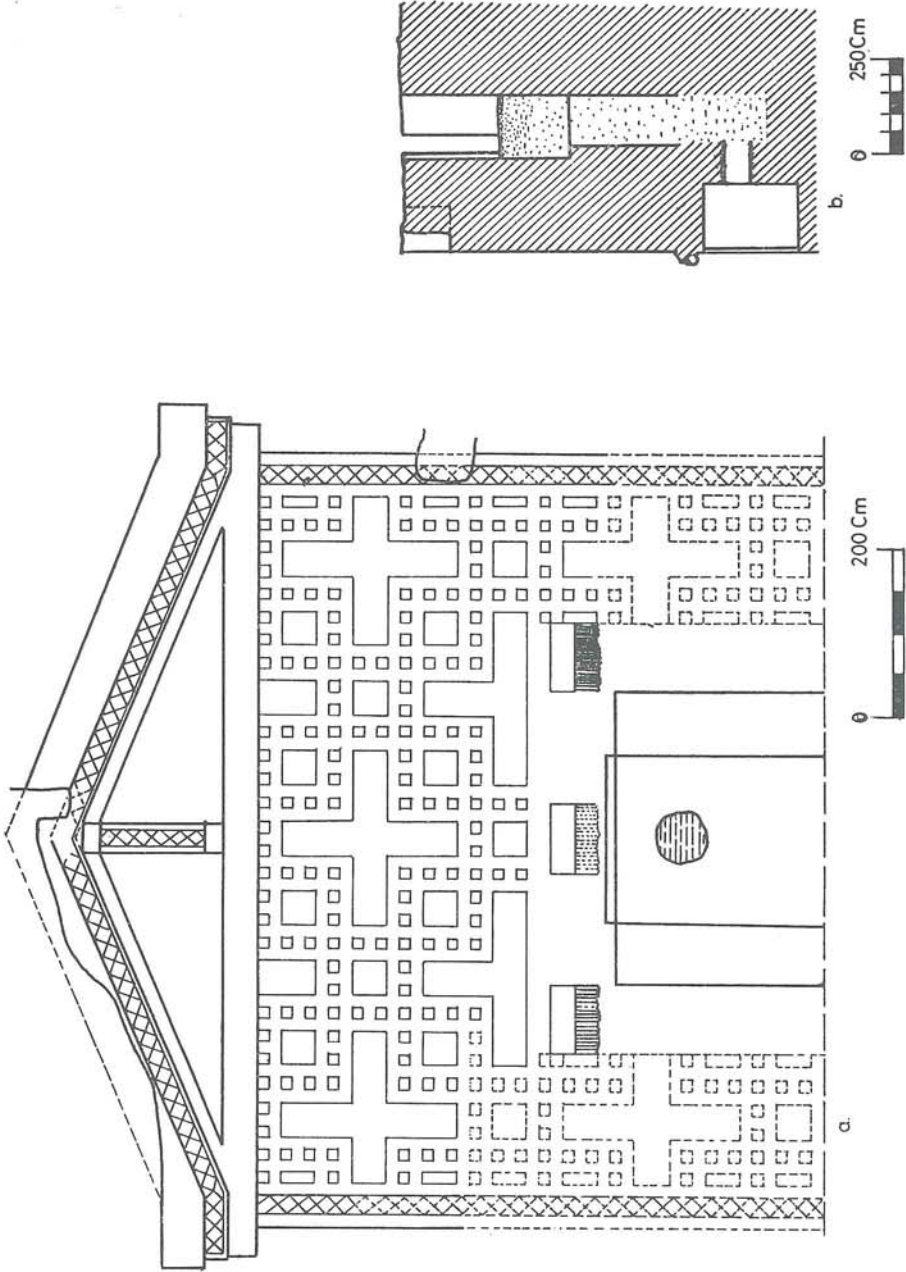
K I S A L T M A L A R :

- Akurgal, *PhKunst*, : E. Akurgal, *Phrygische Kunst* (1955).
- Akurgal, *Kunst Anatoliens*, :———: *Die Kunst Anatoliens von Homer Bis Alexander* (1961).
- Bittel, «Kultbild», : K. Bittel, «Phrygische Kultbild aus Boğazköy», *Antike Plastik II* (1963), 7-21.
- Çapar, «Magna Mater», : Ö. Çapar, «Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı», *DTCFD XXIX/1-4* (1979), 167-190.
- Duthoy, *Taurobolium*, : R. Duthoy, *The Taurobolium Its Evolution and Terminology* (1969). Gabriel, *Phrygie IV*, : A. Gabriel, *Phrygie IV*. Institut Français d'archéologique de Stamboul, *Phrygie, Exploration archéologique IV, La Cité de Midas, Architecture* (1965).
- Haspels, *Phrygia*, : C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments I-II* (1971).
- Hellenkemper-Wagner, «Karasu», : H. Hellenkemper-J. Wagner, «The God on Stag. A Late Hittite Rock-Relief on the River Karasu», *Anat. St.* XXVII (1977), 167-173.
- Işık, «Felsdenkmäler», : F. Işık, «Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmäler», *Anat. St.* XXXVIII (1987), 163-178.

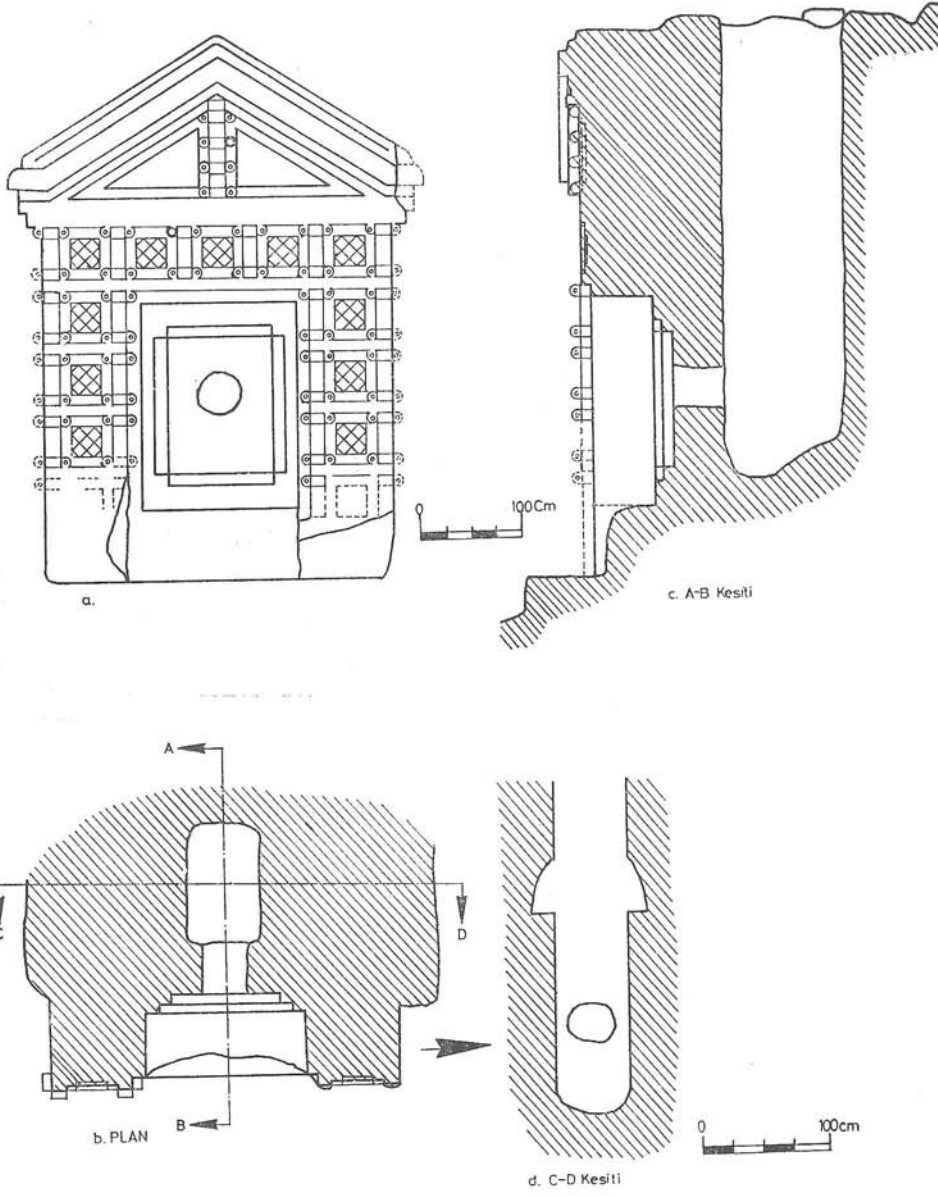
- Işık, «Demirçağ», : F. Işık, «Batı Uygarlığının Kökeni. Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu», *TAD XXVIII* (1989), 1-24.
- Naumann, *Die Ikonographie* : R. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der griechischen Kunst*. *İst. Bitt. Beiheft 28* (1983).
- Roller, «Myth and Cult», : L.E. Roller, «Phrygian Myth and Cult», *Source VII/3-4* (1988), 43-50.
- Showerman, *Great Mother*, : G. Showerman, *The Great Mother of Gods* (1969).
- Vermaseren, *Cybele*, : M.J. Vermaseren, *Cybele and Attis, the Myth and the Cult* (1977).

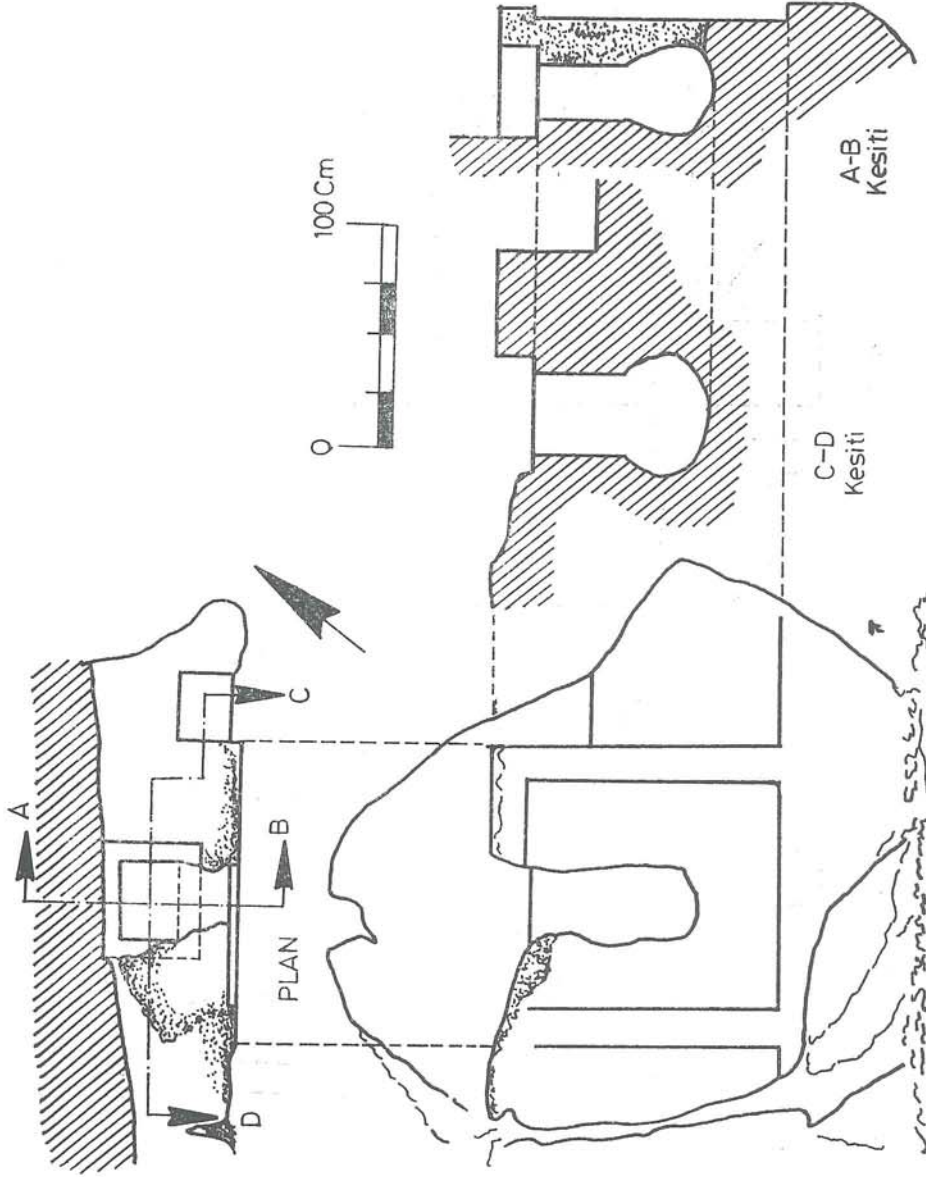
Res. 1 — Delikli Taş Kuyusu (Haspels'den)

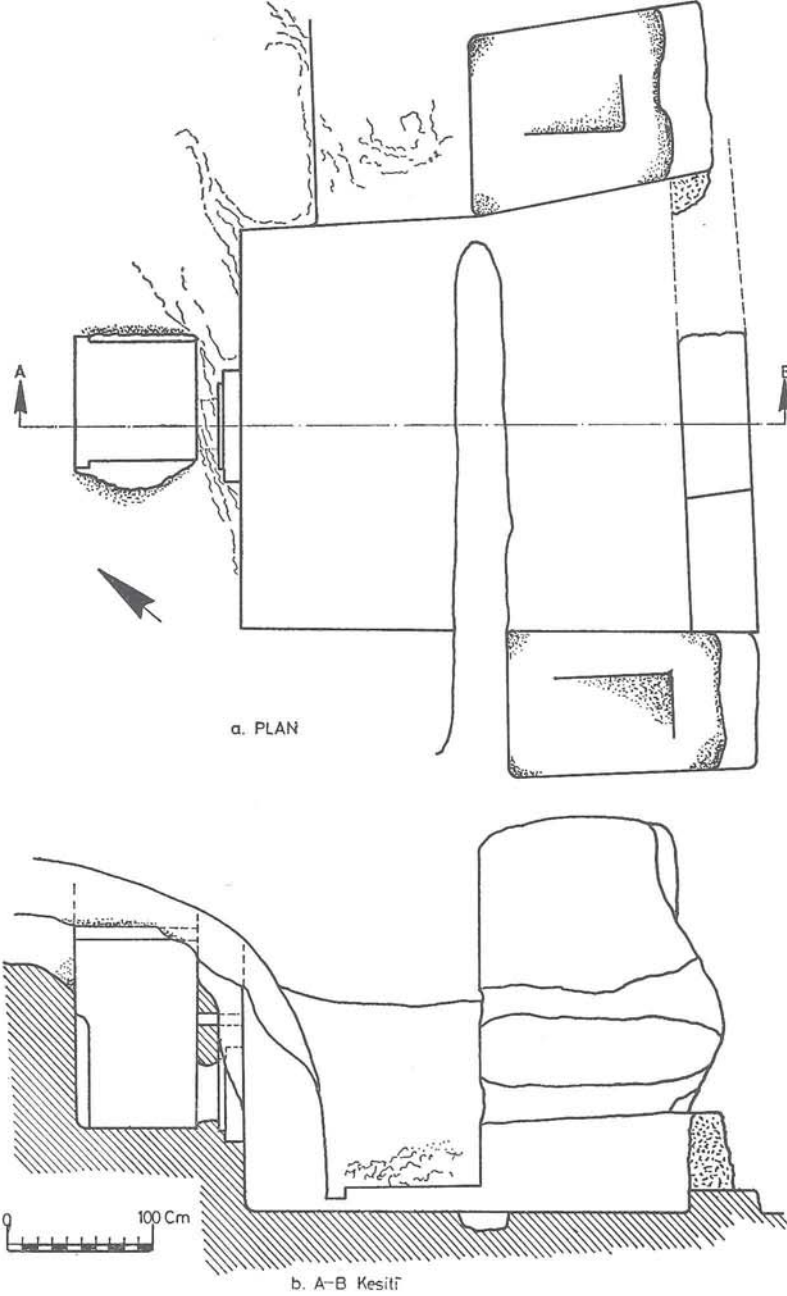
Res. 2 — Maltaş Anıtı (Haspels'den)

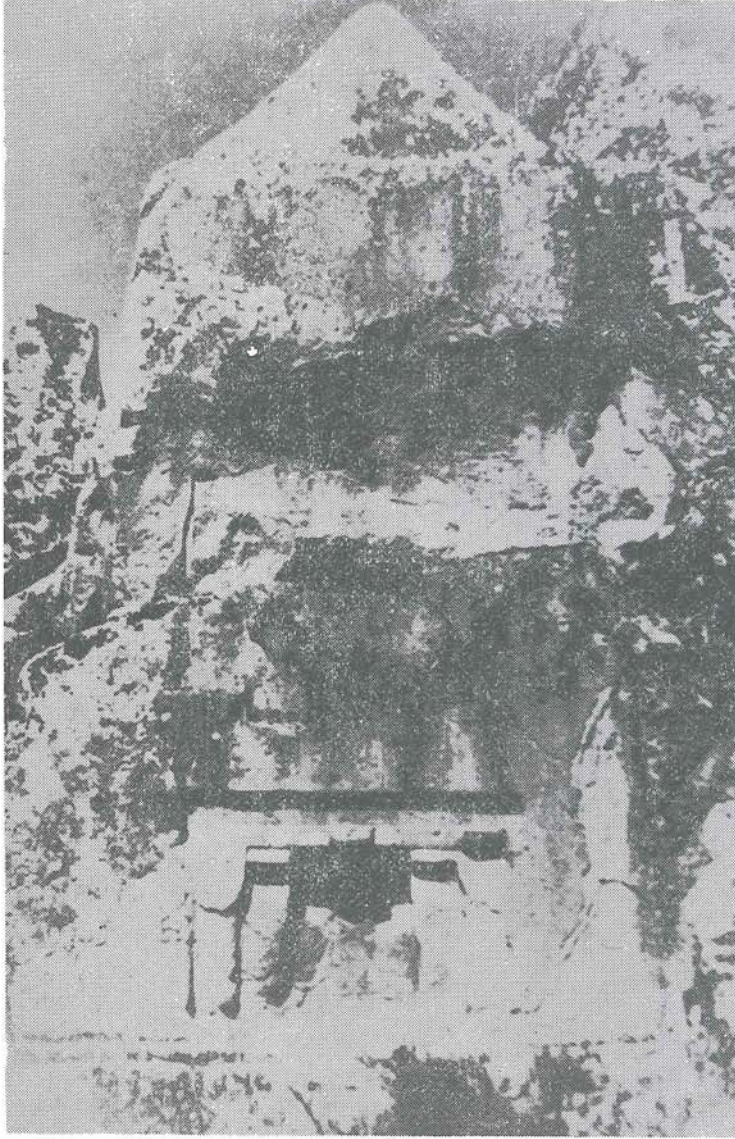
Res. 3 — Bakseyiş Anıt (Haspels'den)

Res. 4 — Fındık Anıtı (Haspels'den)

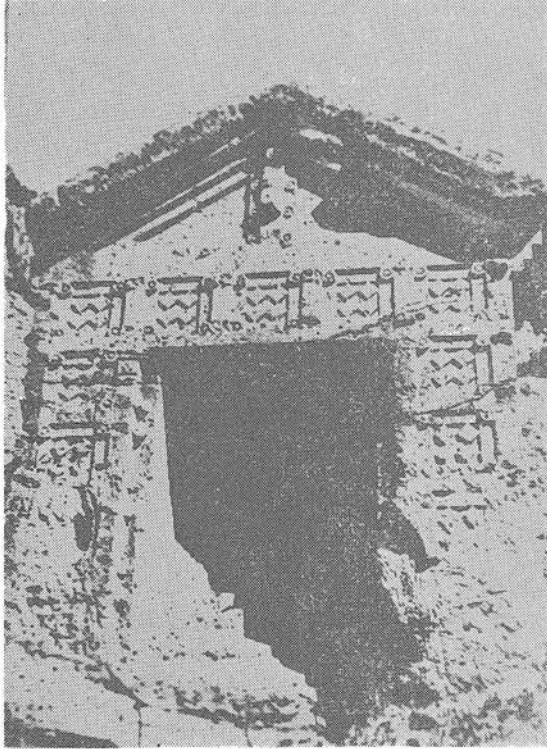
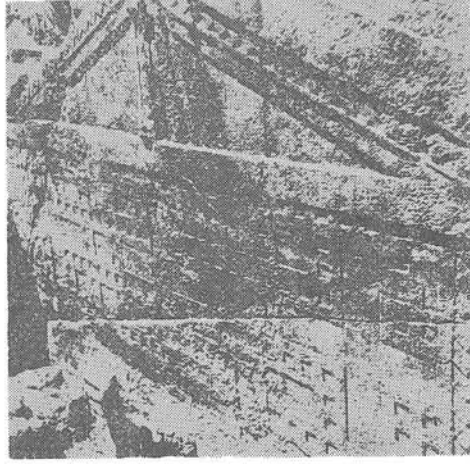

Res. 5 — Değirmen Anıtı (Haspels'den)

Res. 6 — Delikli Taş Anıtı (Haspels, Phrygia, Fig. 210)

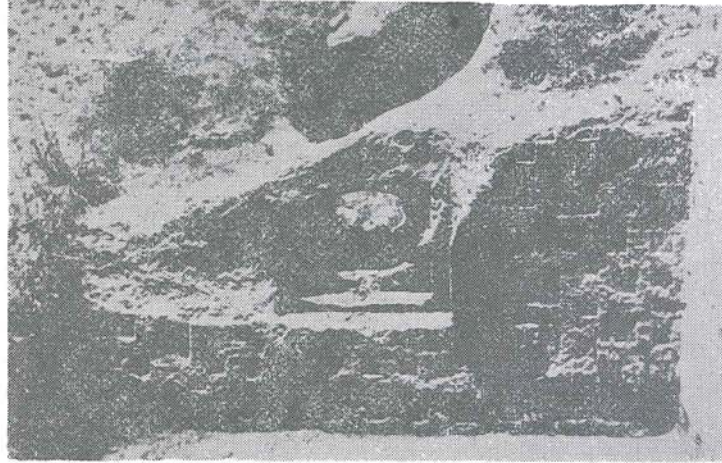
R es. 7 — Maltaş Anıtı
(Haspels, Phrygia, Fig. 157)

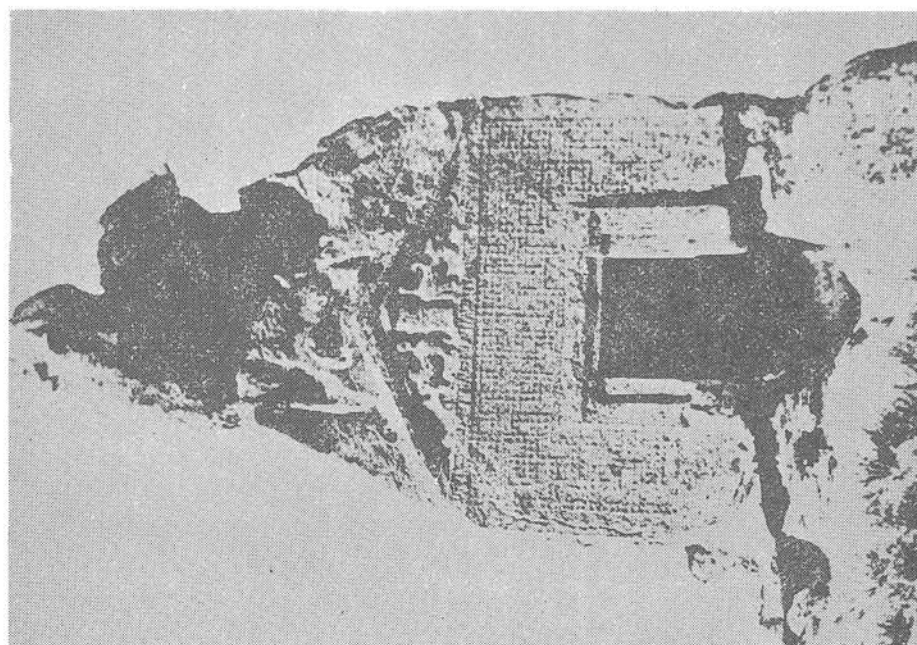
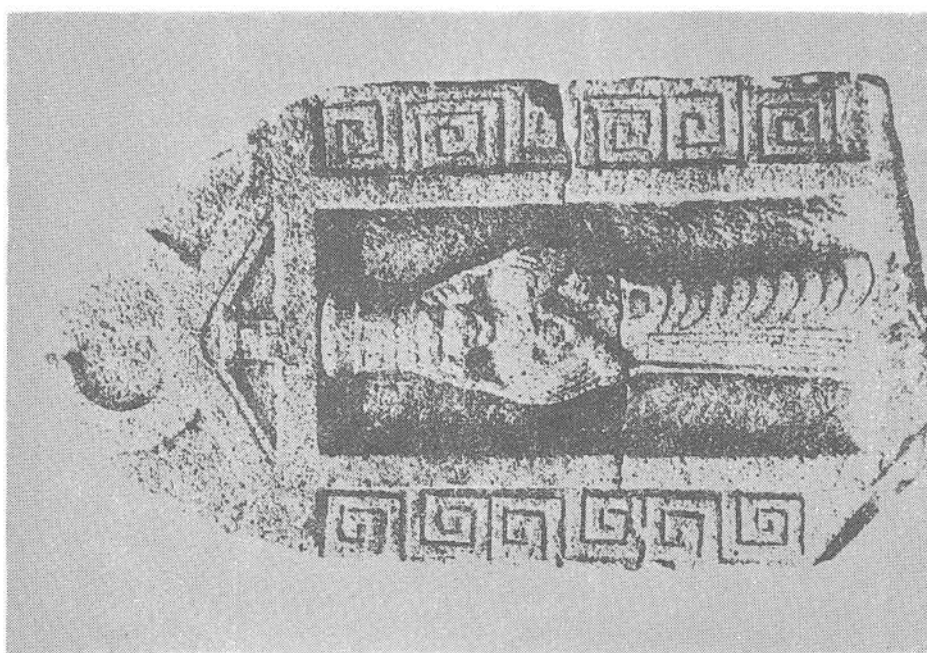
Res. 8 — Bakşeyiş Anıtı
(E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1990, Res 73b)

Res. 9 — Fındık Anıtı
(Haspels, Phrygia,
Fig. 221)

Res. 10 — Değirmen Anıtı (Haspels, Phrygia, Fig. 163)

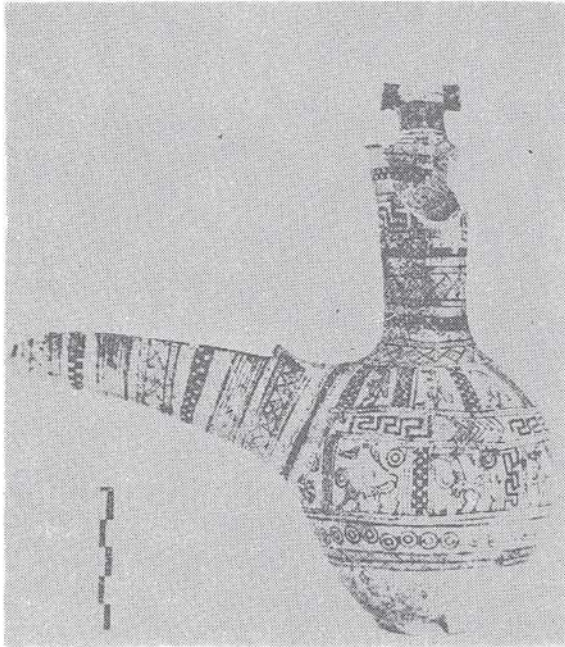
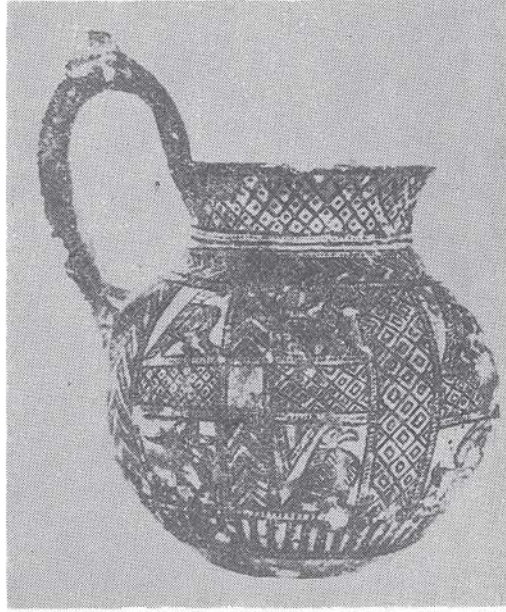

Res. 11 — Arslankaya Anıtı (Haspels, Phrygia, Fig. 189) Res. 12 — Ankara Kybelesi (Akurgal, Kunst. Anatoliens, Abb. 61)

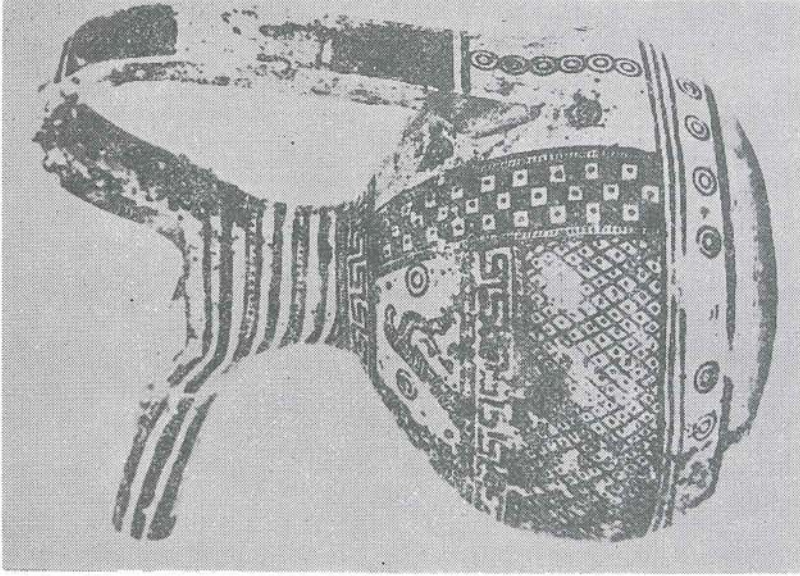

Res. 13 — Gordion Kybelesi (Akurgal, Kunst Anatoliens, Abb. 62)

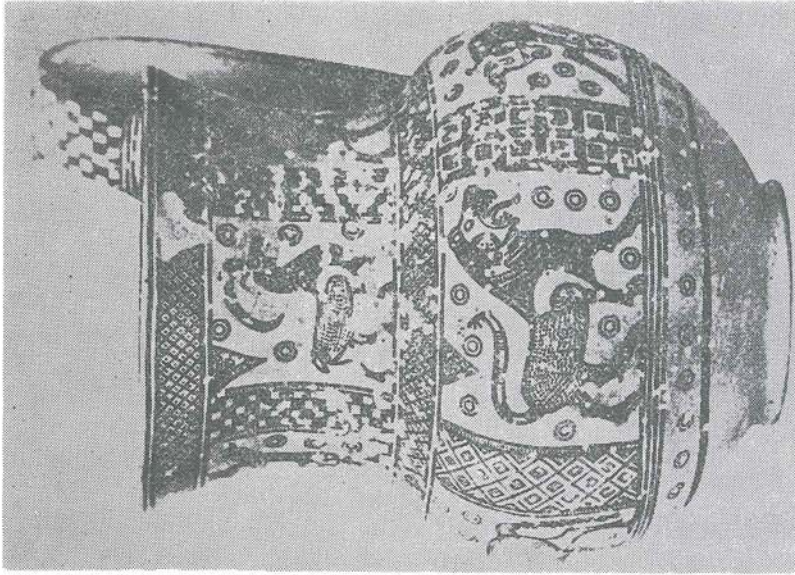
Res. 14 — Gordion,
Tümülüs III'ten Vazo
(Akurgal, Ph Kunst, Taf. 12a)

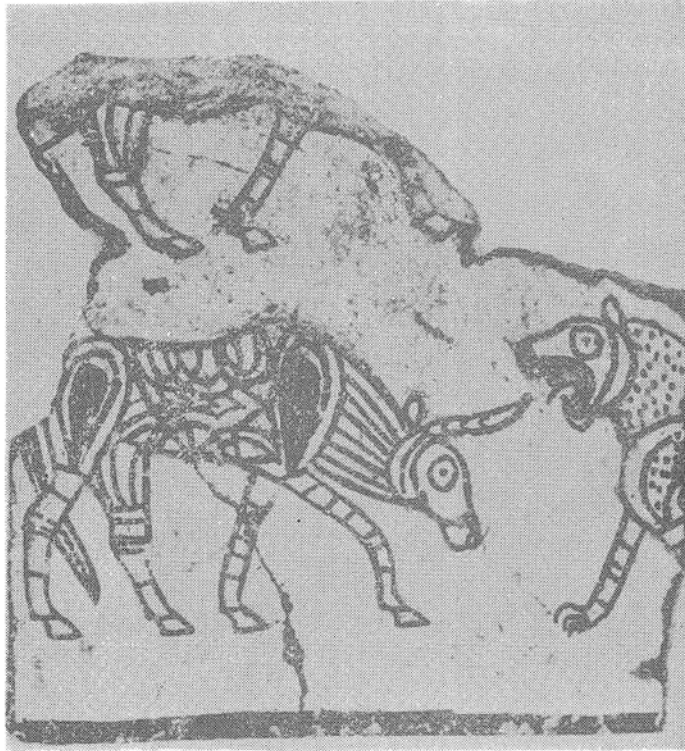
Res. 15 — Gordion,
Prig Vazosu
(R. S. Young, AJA 60,
1956, Pl. 94 50)

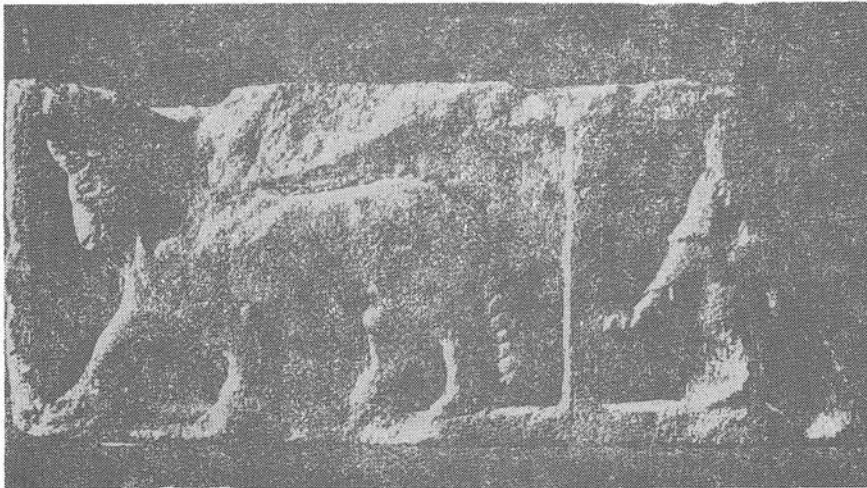
Res. 17 — Gordion, Tümülius I'den Vazo
(Akurgal, Kunst Anatoliens, Abb. 50)

Res. 16 — Gordion, Tümülius III'ten Vazo
(Akurgal, Ph Kunst, Taf. 39a)

Res. 18 — Pazarlı, Terrakota Levha (Akurgal, Ph Kunst, Taf. 53a)

Res. 19 — Gordion, Adak Kabartması (Roller, «Myth and Cult», Fig. 3)